

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATSER

- Professor *Gösta Berg*, Stockholm: Biskop Hans Braks matordning 1
Bischof Braks Speisenordnung 6
Fil. dr *Gertrud Grenander Nyberg*, Stockholm: Redskap som vittnesbörd 7
Tools as evidence 17

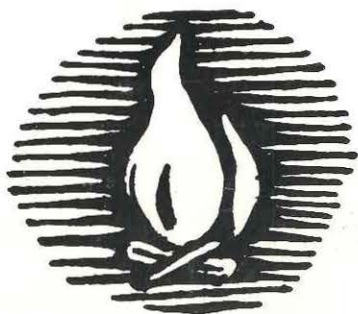
ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Docent *Anna-Maja Nylén*, Stockholm: Ett standardverk om svensk uniformshistoria .. 18
Per Gjärder: Norske drikkekar av tre. Anmäld av professor *Gösta Berg*, Stockholm .. 21
Sigvard Montelius: Leksands fäbodlar. Anmäld av *Gösta Berg* 22
Ivar Brange, *Gösta Bringmark*, John E. Persson: Skutor och sjöfolk. Anmäld av inten-

- dent *Anders Björklund*, Stockholm 23
Gottfrid Billing: Levnadsminnen. Anmäld av professor *Sigfrid Svensson*, Lund 26
Jan Raihle & Sten Rentzhog: Hus att vårda. Anmäld av intendent *Tommy Puktörne*, Ystad 29
Sven B. F. Jansson: Närkes runinskrifter granskade och tolkade. Anmäld av *Gösta Berg* 30

KORTA BOKNOTISER

- Lena Börjeson: Mitt livs lapptäcke 31
Harald Åkerlund: Alnar och fot berättar om forntida bosättning 32

RIG · ÅRGÅNG 59 · HÄFTE 1

1976

Föreningen för svensk kulturbistoria

Ordförande: Presidenten *Sture Petré*n

Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION:

Professor *Gösta Berg*

Intendent *Hans Medelius*

Professor *Sigfrid Svensson*, Rigs redaktör

Ansvarig utgivare: Professor *Gösta Berg*

Redaktionens adress: Folkliivsarkivet, 223 62 Lund.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm Telefon 08/63 05 00

Års- och prenumerationsavgift 20 kr

Postgiro 193958-6

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1975

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturbistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturbistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Biskop Hans Brasks matordning

Om de ”sudna magarna” och några andra randanmärkingar

Av Gösta Berg

För kunskapen om hushållning och livsföring under medeltidens slutskede i vårt land är handskriften *Kh 54* i Stifts- och landsbiblioteket i Linköping en av våra viktigaste källor. Den innehåller, jämte annat, utförliga instruktioner för biskop Hans Brasks anställda, ett hushållskalendarium och en ganska ingående framställning av matordningen i biskopens hus, särskilt vid gästbud och vid helger. Instruktionerna utgavs 1904 av Erik Arnell, medan kalendarier trycktes redan 1793. De i det senare ingående kortfattade anteckningarna om mathållningen är medtagna i Hans Hildebrands utgåva 1885 av den utförliga matordningen.¹

Till större delen synes dessa handlingar vara skrivna av biskopens sekreterare under hela dennes ämbets tid Hans Spegelberg. Om dateringen kan med säkerhet endast sägas, att de bör ha tillkommit före 1513, då Brask blev biskop och efter 1523, då han för alltid lämnade Sverige. Matordningen räknar med att julaftonen infaller på en lördag och Per Erik Wahlund har tänkt sig att denna uppgift skulle kunna ge

ledning för en tidfästning². Om nyårsdagen heter det på samma sätt uttryckligen: *la nyaars dag komber oppo söndaghen*. Spegelberg kan givetvis ha anført dessa data som en allmän norm, vilken fick anpassas efter gällande fastebestämmelser etc. Under den ifrågavarande perioden hade 1514, 1520 och 1525 söndagsbokstaven A, varvid alltså årets första dag och därmed också juldagen inföll på en söndag³. Följer man Wahlund i hans tankegång, skulle väl förstnämnda år närmast komma i fråga. Det vore i och för sig rimligt, om matordningen iordningställdes året efter biskopens tillträde eller 1514.

Matordningens terminologi är inte på alla punkter omedelbart begriplig. Härtill bidrager att våra skriftspråkliga källor från 1500-talets början är ganska få och magra, särskilt när det gäller det vardagliga ordförrådet. Hildebrand fogade till sin utgåva en samling förtjänstfulla och i stort sett riktiga förklaringar⁴. Jag berör i det följande några punkter, där man senare kommit till en annan mening eller åtminstone vill ifrågasätta en alternativ tolkning. Här skall nu först uppmärksamheten riktas på ett ut-

¹ Arnell, Bidrag till biskop Hans Brasks lefnads-teckning, 1904, Bil. I; Linköpings biblioteks handlingar I, 1793; Hildebrand, Matordningen i biskop Hans Brasks hus (Vitterhetsakademiens månadsblad 1885) — Hildebrand hade fäst Ch. E. Hagdahls uppmärksamhet vid matordningen, varigenom denne kunde publicera utdrag därur i sitt arbete Kokkonsten som vetenskap och konst 1879 (Hildebrand, Sveriges medeltid 2, s. 478).

² Wahlund, Självstudier, 1974, s. 161.

³ Enligt vad fil. dr Sam Owen Jansson meddelat mig.

⁴ I denna hans framställning har ett par felaktigheter insmugit sig. Sålunda serverade man inte socker till stekt fågel men däremot till stekt fisk (s. 19) och inte ärter utan i stället örter till stockfisken (s. 11).

tryck som Hildebrand lämnade oförklarade men som nyligen föranlett kommentarer av andra författare.

Det gäller de 'sudna magar' som serverades dels till aftonvard fjärdedag jul, dels till middag den sista dagen, en lördag, i julveckan. I senare fallet säges magarna vara 'vääl blötta'. Båda dagarna var fastedagar, då kött inte serverades. Detta har vållat svårigheter vid tolkningen.⁵

I sitt redan anförda arbete har Wahlund i anslutning till sistnämnda iakttagelse snuddat vid den riktiga förklaringen men blivit vilsledd av en korruperad skrivning eller kanske ett tryckfel och därför sökt lösningen i annan riktning. På tämligen lösa grunder kommer han till att det skulle röra sig om fiskar som *liknade* magar och fastnar därvid för den anskrämliga sjujuryggen (*Cyclopterus lumpus*).

I en anmälan av Wahlunds arbete i denna tidskrift har John Granlund med rätta tillbakavisat denna tanke (1975, s. 112). Granlund finner det sannolikare, att med 'mage' här menas detsamma som 'grynsäck', en magsäck av nötboskap, får eller svin som fyllts med något slags pölsa. En sådan rätt kunde emellertid inte serveras på en fastedag och dessutom förekommer ordet 'grynsäck' i andra sammanhang i matordningen.

Förklaringen är utan tvivel en annan. Granlund säger visserligen att man inte lär kunna finna någon fisk med namnet mage i svenskt språk⁶. Emellertid existerar

en fiskprodukt som, ehuru även i detta fall egentligen, bär namnet mage. Det gäller simblåsan hos torsken (*Gadus morrhua*), som på norska heter *sundmage* eller *sunnmage* med något varierande former i olika dialekter (Ivar Aasen och Hans Ross). Även på isländska är namnet *sundmagi* (Sigfús Blöndal). I Sverige var ännu under 1800-talets andra hälft ordet *sunn* känt i samma betydelse, varom mera nedan. Det har också brukats i de bohusländska dialekterna: "Sunn = den torkade luftblåsan af större fiskar (kaffeclarmedel)"⁷. Etymologiskt är detta ord, som har sin motsvarighet i engelskans *sound*, *simblåsa*, identiskt med *sund* i betydelsen *smalt vatten*, egentligen 'sted som kan svømmes over' (Falk-Torp, *Etymologisk Ordbok*).

Orden 'sunn' och 'sunnmage' måste på många håll redan i gammal tid ha varit oförståeliga och blivit föremål för allehanda förvrängningar. Ur danska 1500-talshandlingar registrerar Kalkar i sin *Ordbog til det aeldre danske sprog*, jämte 'sundemave', 'sundtt oc magger' (1534), 'sundt och maffue' (1574), 'sund og mager' (1654) m. fl. liknande. När Ditlevius Maius, såsom Wahlund påpekar, i sin egendomliga bok *Stockholmisch Koch-Gesprächs Vortrab* (1644) bland 'Issländische Fische' nämner 'Sau-Magen' är detta säkerligen antingen en felskrivning eller ett feltryck för *Sun-Magen*. Kanske är rentav ordet 'sudna (magar)' i den Braskiska matordningen att tolka som en sådan förvanskning.

⁵ August Strindberg som med matordningen belyser de högre ståndens matvanor vid medeltidens slut, skriver med frågetecken 'kokta magar (?)', *Svenska folket i helg och söcken*, 1881—82, s. 231. Supplementet till K. F. Söderwalls *Ordbok* över det svenska medeltidsspråket ger inte heller någon förklaring.

⁶ Man lägger dock märke till det av Wahlund anförda isländska namnet *grámagi* på sjujuryggen.

⁷ Erik Landberg, *Gamla ord och benämningar i Stångenäs härad* (Vikarvet 1922), s. 35. — Bland produkter, som Fr. Carlsson, Lysekil, utställde på världsutställningen i Paris 1878, ingick enligt den officiella katalogen: "Fisksunn", *préparation faite des membranes de la morue et du linguard, servant à filtrer le café et le vin. Des mêmes membranes on prépare en outre de la gélatine et de l'ichthyocolle* (s. 180 f).

Troels-Lund har lagt märke till varan och säger att "den användes dels som husbloss (gelatin), dels på annat sätt och spelade efter den stora förbrukningen att döma en icke obetydlig roll i dåtidens matlagning"⁸. Produkten försåldes tunnvis i torkat skick⁹. Den har tydligen i huvudsak importerats från Norge men väl även från Island. Frederik Grøn uppger efter räkenskaper för Akershus slott, att man där 1560 förbrukade "Sund og Mager" och att "sundemager" ingår i handelsstatistiken för Bergen 1650—54¹⁰. Och i sin Norgebeskrivning uppger Erich Pontoppidan, att man på torsken också drar nytta av "den lange Luft-Blære eller Vesica natatoria; thi den tørres og sælges under Navn af Sunde-Maver, som nogle spise med stor Appetit."¹¹

I Norge har beredning av torskmagar fortsatt intill våra dagar eller i varje fall till helt nyligen. Själv hade jag tillfälle att konstatera detta vid ett besök 1949 på den märkliga ön Grip ute i Atlanten utanför Kristiansund. Det var en oföreglömlig syn att se de vita plättarna utspridda på kliporna och den omsorg de ägnades. Jag ger ordet åt en norsk iakttagare några år senare: "En mer sjælden næringsvei er eksport av tørkede torskemager. I sommerhalvåret ligger alle ledige klipper og gater breddfulle av slike gjenstander som skal tørkes. Det skal en veldig trening til å kunne behandle disse selsomme magene. Først må de skrapes, så skal en ytre og en indre hinne fjernes, uden at det går hull. I så fall er magen spolert. Disse torskema-

gene får en nesten moderlig omsorg. Så snart det er fuktighet i lufta, samles de sammen igjen, for å spres utover så snart været bedrer seg. Det ferdig tørkede produkt eksporteres till Cuba, Havana og Brasil, hvor de blir å finne igjen som delikatess på rikmenns bord. Magene stekes i smør eller olje, og skal smake som egg med kokt skinke."¹²

Ett värdeomdöme om maträtten har vi från England, där Samuel Pepys för den 16 oktober 1661 antecknat i sin dagbok: "This day dined by appointment with me, Dr. Thos. Pepys and my Coz: Snow, and my brother Tom, upon a fin of ling and some sounds, neither of which did I ever know before, but most excellent meat they are both, that in all my life I never eat the like fish"¹³. Det sannolika är att det var torkade och blötlagda torskmagar som Pepys och hans vänner åt tillsammans med långfena. Vid mitten av 1700-talet nämnes i England också sådana saltade i tunnor om 600—700 lb (omkring 300 kg).¹⁴

Emellertid finnes gamla uppgifter om användningen av torskmagar även i Sverige. Så förvarades enligt ett inventarium 1558 i visthusboden på Sjögården i Grovare socken, Västergötland, jämte åtskilliga andra fiskvaror, 2 tunnor "sunnemagar"¹⁵. Ordning om Grentze-Tullen 1639 upptar som persedel, för vilken tull erlades vid införsel från Norge, "1 tunna Sunnemager"¹⁶.

¹² Einar Granum, Grip-byen i havet som exporterer torskemager (Dagbladet 4/4 1953). F. lagdamer Helge Refsum, Bergen, har fäst min uppmärksamhet på Granums skildring.

¹³ The Diary of Samuel Pepys, ed. Henry B. Wheatley 1—3, 1952, s. 113.

¹⁴ Charles L. Cutting, Fish Saving, 1955, s. 140.

¹⁵ Skrifter utgivna av Släktföreningen Uggla 3, 1951, s. 16.

¹⁶ Stiernman, Samling utaf Kongl. Bref 2, 1750, s. 233.

⁸ Dagligt liv i Norden på 1500-talet, sv. uppl. 5, 1934, s. 56.

⁹ Se t. ex. Arent Berntsen, Danmarckis oc Norgis Fructbar-Herlighed 4, 1652, s. 647.

¹⁰ Om kostholdet i Norge fra omkring 1500-talet og op til vår tid, 1942, s. 133 f.

¹¹ Forsøg paa Norges naturlige Historie 2, 1753, s. 255.

I sin berömda, redan nämnda bok om kokkonsten skriver Hagdahl om Sunn: "Denna fiskrätt som utgöres af de torkade gälarna [!] och simblåsan på rocka och torsk, anses af somliga såsom en läckerhet, men med hvad skäl lemna vi derhän; måhända är detta dock lika berättigadt, som t. ex. smaken för kinesiska svalbon, om hvilka den påminner genom sin geléartade beskaffenhet".¹⁷

Hagdahl meddelar två olika recept för tillagningen, vilka väl förtjänar att anföras, även därför att de visar med vilket raffinemang denna kunde ske. I ena fallet lägges sunn "i ljumt vatten 10 timmar, rensas och skrapas väl, skäres i bitar, kokas mjuk med mjölk och vatten och upplägges att afrinna. Stufvas sedan med grädde och tillräckligt med smör samt litet mjöl och kryddor (muskotblomma, peppar och salt). Pannan skakas ofta; när stufvningen är lagom tjock, serveras den garnerad med citronskifvor." Alternativet är att låta sunn koka "till dess den är mjuk, men man aktar sig att koka den för mycket; uppslås och får kallna. En färs göres af hackade ostron, rifvet bröd, smör, äggula och kryddor [samma som i förra fallet]. Fiskstyckena bestrykas med färsen, hoprullas och hopfästas; hvar rulle omgifves med en späck- [eller fläsk-] skifva och beströs med mjöl; sättes i ugn och får stå till dess de äro ljusbruna. Serveras med ostronsås."

Även i Norge, där 'sundmage av torsk' ännu uppges vara en bruklig maträtt, åtminstone i Finnmark, kunde den serveras kokt eller stekt. Kokningen sker där i salt vatten och den ätes gärna tillsammans med salt fisk. Vid stekning måste den på förhand klubbas ordentligt, alldeles som stock-

fisken, för att inte bli för seg. Man kryddar den med peppar och salt.¹⁸

Hur torskmagarna tillagades i det biskopliga köket vet vi inte, men tydligt är att de "sjudna magarna" skall uppfattas som sådana. De försåldes såsom ovan nämnts torkade tunnvis och blev blötlagda före användningen. Säkerligen inköptes sunnmagarna liksom den andra västkustfisken ('bergerafisk') på Larmsmässomarknaden i Lödöse i mitten av augusti.¹⁹

Till slut några strödda randanmärkningar rörande terminologien i övrigt i matordningen.

Bigott. — Hildebrand lämnar ordet utan förklaring, medan i supplementet till Söderwalls ordbok hänvisas till medeltidstyska *bigot* med betydelsen gelé, aladåb. Ordet är i formen 'bigat' och med betydelsen lungmos känd från Skåne redan från 1700-talets andra hälft (Ihreska manuskript-saml.). Från senare tid är det i något växlande uttalsformer rikligt belagt från dialekterna i Skåne och Blekinge. Vanligen anges betydelsen till kalvsvylta, lungmos, malet kött i gelé etc.²⁰ Hagdahl översätter det med ett frågetecken med gelatin.

Galree. — Hildebrands förklaring av denna rätt som ett slags småkakor torde vara felaktig. Söderwalls supplement anger under hänvisning till Peder Månsson betydelsen till gelé (så redan Hagdahl). Den återkommande formuleringen "Salt lax eller galree" skulle då innebära: Salt lax eller lax i gelé, dvs. lax-à-la daube.

¹⁸ Dina Larsen och Dorthea Rabbe, Norsk mat, 1922, s. 104.

¹⁹ Hushållskalendariet, Linköpings bibl. handl. 1, 1793, s. 269.

²⁰ Allt enligt samlingarna till Ordbok över svenska dialekter, Uppsala. Docenten Vidar Reinhammar har godhetsfullt lämnat mig uppgifter härom. Jämför även en notis från N. Mellby socken, Skåne, 1902, tryckt i Svenska landsmål 1911, s. 369.

¹⁷ Kokkonsten, här efter andra uppl., 1896, s. 277 f.

Grynsæk. — Den av Albert Friberg givna förklaringen grynkörv synes sannolik. (Månadsbl., s. 142).

Lumber. — Hildebrand hänvisar för detta ord till *Ihres Svenskt Dialekt Lexikon* 1766, där betydelsen anges som soppa av blod och mjöl. En liknande betydelse möter i danska dialekter, men här kan ordet också användas ”om hvad der er som en tynd vælling, geléagtigt, så det bævrer” (*Feilbergs Ordbog*). Som påpekas i *Söderwalls supplement* uppträder ordet vidare i svenska dialekter i Finland, där det betyder pölsa eller aladåb på kalvkött (V. E. Wessmans supplement till *Vendells ordbok* 1, 1925—26). Så länge etymologien inte är klarlagd, torde ingenting med säkerhet kunna sägas om den ursprungliga betydelsen. Av obekant skäl anger Hagdahl betydelsen till ’oxhare’.

Musköl. — Av Hildebrand försett med frågetecken och sannolikt, som antages i supplementet till *Söderwall*, en felskrivning för muskot.

Mölja. — Såsom Friberg påpekar i sina kommentarer betecknar ordet i de svenska dialekterna så vitt bekant alltid krossat hårt bröd i varmt flott eller annat fett (s. 142). Hagdahl översätter: ’bröds kifvor, doppade i fett’. Emellertid bereder denna ordförklaring svårigheter, när man ser att torsk två gånger på fastedagar serveras med mölja. Ordets ursprungliga betydelse av något krossat medger möjligheten, att det vid denna tid kan ha avsett bröd som i stället var uppblött i mjölk, en i senare tid mycket vanlig rätt över hela landet.

Puder. — Hildebrand anger utan angivande av några skäl betydelsen till ’torkade och sönderstötta honingskakor’. Den gängse betydelsen är eljest hos oss liksom i tyskan ’pulvriserade kryddor’ (så också i *Söderwalls supplement*).

Rockor. — Såsom Evald Lidén visat rör det sig säkerligen inte här om fiskslaget rockor (*Raja*) utan om ett missbildat ord ’rosken’, som betecknar torsk som kluvits vid stjärten och torkats på stänger (rår).²¹ Det är alltså fråga om saltvattensfisk, liksom stockfisken säkerligen importerad från Norge.

Rogn. — Den ”sod aff malin rogn”, som serverades på fredagen i julveckan bör rimligen ha varit beredd av laxrom, de enda fiskägg av sådan storlek att de lönade sig att krossa.

Skålling. — Fribergs förklaring att det här gällde en gris avsedd att stekas hel är säkerligen evident (s. 142).

I nyårsveckan serveras till aftonmat en dag ”sylta med miölk eller ploccada *fincher*”. Finkar lämnas av Hildebrand oförklarade men betyder ’småskuret kött eller fett’ (holländska *vincken*). Rietz anger för ’plockfink’ betydelsen lungmos.

Gustav Ränk har observerat att ”på biskop Brasks matlistor figurerar omväxlande två slags ost — ost och gammal ost — av vilka den sist nämnda kan vara identisk med sentida gammalost”.²² I den äldsta tryckta kokboken på tyska, *Küchenmeisterei*, omkring 1490, avbildas både Alter käss och Newer käss bredvid varandra, den senare på ostbrädan, vilket kanske skall markera att den är mindre lagrad.²³

Bland andra forskare som på senare år haft anledning att syssla med Hans Brasks matordning märkes Lily Weiser-Aall, som satt användningen av harkött i det biskopliga huset i relation till den ofta uppträ-

²¹ Arkiv för nordisk filologi 45, 1929, s. 191 f. Jfr John Bernström i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, under Rockor (1963).

²² Från mjölk till ost, 1966, s. 83.

²³ Ed. H. Wegener, 1939. — Man ser för övrigt på samma bild Galrey (se ovan), upplagt på två fat, på det övre tillsammans med bitar av fågel.

dande fördomen mot detta villebråd som födoämne.²⁴

Anmärkningsvärd är användningen av hirsgröt som gästbudsmat. Också på den europeiska kontinenten stod denna rätt på 1400- och 1500-talen i stort anseende i herremanshemmen och serverades bl. a. vid brölloppen.²⁵ Varken hirs eller ris, som också förekommer i matordningen, har uppmärksamrats med egna artiklar i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid.

Åtskilligt mera skulle vara att säga om detta ensamstående dokument från vår medeltids slutskede, inte minst om matord-

²⁴ Om haren i norsk overlevering (Norveg 10, 1963, s. 1 ff.)

²⁵ Márta Belényi i Néprajzi Ertesítő 40, 1958, s. 133 ff, på grundval av en ungersk godsägares räkenskaper vid 1500-talets mitt (på ungerska).

ningens relation till vad vi känner om motsvarande förhållanden vid samma tid ute i Europa. Flera gåtfulla uttryck återstår att förklara. Jag erinrar om några av dem.

Hornsköl uppträder "med bigoth" i en dansk matsedel som intagits bland gästbudsrätterna. Det kan knappast, som man eljest vore benägen att tro, vara fråga om ett fisknamn, eftersom det uppträder tillsammans med idel köträtter.

Den matsedel som anföres efter Herr Sten i Vadstena avslutas med "stek af j /1/ hiort *lyndina*".

På flera ställen återkommer uttrycket 'rastödil', utan att man kan se, vilken del av det styckade rådjuret som avses.²⁶

²⁶ Om rådjurskött som föda, jfr John Bernström i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, under Rådjur, sp. 543.

Zusammenfassung

Bischof Brasks Speisenordnung

Von „sudna magar“ und einige andere Randbemerkungen

Für die Kenntnis von Haushaltsführung in Schweden gegen Ende des Mittelalters ist die ausführliche Darstellung der Speisenordnung besonders bei Gastmählern und an Festtagen in dem Haushalt von Bischof Hans Brask in Linköping eine der wichtigsten Quellen. Ihre Terminologie ist jedoch nicht in allen Punkten unmittelbar verständlich. Die Handschrift stammt wahrscheinlich von 1514. Sie wurde nebst Erklärungen 1885 herausgegeben (Anm. 1, 4). Verf. des vorliegenden Aufsatzes behandelt hier einige Punkte in diesen letzteren, in denen sich andere oder alternative Deutungen anbieten. Zum Ausgangspunkt wählt er auf Grund von aktuellen Fehlinterpretationen den Ausdruck „sudna magar“. Dieses Gericht wurde im Haushalt des Bischofs an den Fastentagen der Weihnachtswoche gereicht. Verf. zeigt auch, dass es sich dabei um ein Fischprodukt handelt, und zwar um die getrocknete Schwimmblase, zu Unrecht „mage“, Magen, genannt, des Dorsch (Gadus morrhua),

die in älterer Zeit tonnenweise verkauft wurde; man führte sie hauptsächlich aus Norwegen und wohl auch Island ein (Anm. 7—11). In Norwegen wird sie noch heutzutage verwertet, wie Verf. selbst beobachten konnte (auch Anm. 12). Ältere Literatur enthält — allerdings mit vielen Verdrehungen des Namens — allerlei Angaben über das Gericht wie auch über seine sorgfältige Zubereitung (Anm. 13—19).

Verf. legt noch einige weitere Randbemerkungen zu der übrigen Terminologie in Bischof Brasks Speisenordnung vor und führt auch mehrere rätselhafte Ausdrücke an, die noch der Erklärung harren. Abschliessend unterstreicht er den Wert, den dieses einzig dastehende Dokument besitzt, wenn man seine Angaben neben solche über die entsprechenden Verhältnisse im übrigen Europa jener Zeit hält.

(Deutsche Übertragung Christiane B. Sjöberg)

Redskap som vittnesbörd

Av Gertrud Grenander Nyberg

Redskap och sociala villkor i en ungersk by

”Skulle vi ej förstå oss på verktyg, vore det ute med oss” — ungefär så har en ungersk bonde uttryckt beroendet av de redskap som finns på hans gård och nödvändigheten av kunskap om dessa. Yttrandet återges i den tredje stora tryckta publikationen om jordbruksbyn Átány i Ungern, författad av Edit Fél och Tamás Hofer.¹ Det har här gett mig anledning att skriva något om redskap i allmänhet och vävredskap i synnerhet (endast i förbigående berör jag dock frågor om vävredskapens teknologi).

I *Ethnologia Europaea* 1972 har den ryske forskaren S. A. Tokarev angett några uppgifter för etnologisk forskning om den materiella kulturen.² Han lägger där sociala aspekter på det forskningsmaterial som människors bostäder, klädedräkt och maträtter utgör och visar hur sociala relationer mellan människor tar sig uttryck i föremålets former.³ Sådana samband framträder även vid studiet av ett lantligt redskapsförråd, sådant det skildras i det ovannämnda arbetet från Ungern, men där behandlas även relationerna mellan människorna och redskapen. Detta innebär

att de psykologiska aspekterna beaktas. I det följande ämnar jag behandla vävredskapen på ett liknande sätt. Jag börjar emellertid med studiet av föremålen i allmänhet inom etnologin och utgår därvid från undersökningen i den ungerska byn.

Fél och Hofer har visat hur man med hjälp av intervjuer och redskapsstudier kan ge en bild av en kultursituation i ett relativt stabilt samhälle med i stor sett allmänt accepterade värderingar. Någon jämförande historisk och geografisk beskrivning av respektive redskaps teknologi förekommer inte, utan redskapen skildras huvudsakligen som ägodelar och medel till handling för bestämda ändamål.⁴ Trots att de mänskliga relationerna och värderingarna fått komma i första rummet saknas ej en utförlig dokumentation i form av statistik, bilder och beskrivning av de enskilda redskapens användning.

Den nödvändiga redskapskännedomen, som omnämns i början av denna uppsats, innebär inövade handgrepp och rörelser vid arbetet.⁵ Flera redskap ingår som medel i den handlingskedja som för fram till slutprodukten. Knut Kolsrud har i åtskilliga artiklar poängterat det nära sambandet mellan de båda begreppen redskap och handling, vilka han anser bör ses så fast

¹ E. Fél och T. Hofer, *Geräte der Átányer Bauern*, Budapest 1974, s. 296.

² S. A. Tokarev, *Von einigen Aufgaben der ethnographischen Erforschung der materiellen Kultur* (*Ethnologia Europaea*, VI:2, 1972).

³ I repliker i *Ethnologia Europaea* VI:2 har både Å. Hultkrantz och S. Svensson ansett det olyckligt, att Tokarev endast räknar med en sociologisk tolkning av den materiella kulturen. M. Sarmela (s. 191) pekar på möjligheten av att använda psykologiska teorier på exempelvis boendet.

⁴ Detta betraktelsesätt utgår från en mera dynamisk uppfattning än den som ser föremålen såsom delar i en kulturmiljö. Jfr K. Kolsrud, *Kulturbegrep og arbeidsmåte* (*Folk-Liv* 1960—61, s. 6).

⁵ Jfr M. J. Herskovits, *Cultural anthropology*, New York 1958, s. 313, där han förklarar att kultur psykologiskt kan definieras som ”the learned portion of human behavior.”

förenade att de kan sägas utgöra en enhet mellan "aktörens hensikt og det opnåede mål".⁶ "Tingen har således", skriver han vidare i Nord-Nytt 1973, "paradoksalt nok, ingen selvstendig eksistens". I ett kulturellt system existerar tingen enligt honom som handling eller process. Liknande men inte så abstrakta tankegångar ligger bakom Nils-Arvid Bringéus yttrande i samma skrift: "För mig är kultur inte ett statiskt begrepp utan ett dynamiskt. Process snarare än produkt".⁷ Denne författare skriver vidare, att etnologens uppgift är "att tolka den kod som den materiella kulturen utgjort och utgör" för att skaffa oss ökad kunskap om kulturens väsen, yttringar och funktion. Detta är en uppfattning som många andra forskare haft och har om etnologins syfte.⁸ Att s. a. s. löpa den tanke-mässiga linan ut, som Kolsrud gör, när han skriver att "tingen . . . må opfattes som atferd", dvs. beteende, förefaller emellertid vara en kontraktion av två begrepp som är föga praktisk då ett historiskt material behandlas.⁹ När handlingen är förbi återstår ju redskapen och produkten. För att åstadkomma en beskrivning av kulturella förhållanden i förfluten tid måste handlingar rekonstrueras med hjälp av olika källor. En

viktig källa är föremålen.¹⁰ Dessa är artefakter, med vilkas hjälp historiska skeenden kan rekonstrueras till förståelse bl. a. av mänskliga samband.¹¹ Som Axel Steensberg betonat är "den materielle kulturs elementer", likaväl som skriftliga källor, tecken som visserligen kräver kunnig tolkning men som är lättare att få mening i än de flesta andra.¹² Tolkningen är mindre svår att göra om det gäller vanehandlingar, sådana som upprepats i vardagslivet och kanske återgivits i uppteckningar och muntlig tradition, eller just sådant som etnologiska källor ger.

Redskapen kan ses som hjälpmedel dels vid produktion dels vid konsumtion. Som begrepp i den senare aktivitetssektorn kan ordet redskap ges en vid betydelse. Det sker genom att redskapen uppfattas ej blott som arbetsredskap utan även som hjälpmedel t. ex. vid ätande, vila, förströelse och boende över huvud taget, alltså vara samlingsord för bl. a. ting som bordsbestick, musikinstrument och olika sorters möbler.¹³ Om vidare ej blott de påtagliga handlingarna av typ förfärdigande uppmärksammas utan även andra beteenden, vilka grundar sig på människors inställning till omvärlden, så belyses människors förmåga att finna sig tillrätta och omforma sin

⁶ Citatet ur Kolsrud, Kommentar (Nord-Nytt 1973: 1,2 s. 29). Knut Weibust har bl. a. i avhandlingen Deep sea sailors, Nordiska museets Handlingar 71, Stockholm 1969, låtit redskapen framstå som resurser för handling.

⁷ Bringéus, Kommentar (Nord-Nytt 1973: 1,2 s. 34).

⁸ Se bl. a. här citerade: A. Steensberg, Etnologien som historisk videnskab (Norveg 11, 1964); S. Erixon, European ethnology in our time (Ethnologia Europaea I, 1967); Bringéus, Swedish ethnology today (Ethnologia Europaea VI: 2, 1972).

⁹ Citatet ur Kolsrud i not 6, a. a. Jfr samme förf. i not 4 a. a.: "Kulturen er således å oppfatte som menneskelig atferd sett i videste samfundsmessige sammenheng."

¹⁰ Senast påpekat av R. Pedersen, Gjenstanden som etnologisk kilde (Nord-Nytt 1973: 1,2 s. 36 ff).

¹¹ Detta är en metod som ju i hög grad använts av arkeologer, se. t. ex. M. P. Malmer, Metodproblem inom järnålderns konsthistoria, Acta Archeologica Lundensia 1—2, Lund 1963.

¹² Steensberg, i not 8 a. a. bl. a. s. 47.

¹³ En indelning av redskapen i verktyg, redskap och vapen finner K.-O. Arnstberg, i uppsatsen Studiet av teknologi och materiell kultur (Nord-Nytt 1973: 1,2) vara en endast tillfällig hjälpmetod.

miljö.¹⁴ Deras inställning tar sig bl. a. uttryck i olika sätt att välja bland tillgängliga föremål och värdera dessa. Genom intervjuer men också vid observation av miljöer vari redskap ingår, kan människors värderingar dokumenteras. På så sätt kan studiet av redskap i vid betydelse bli till människokunskap.

Boken om *Átány* visar alltså att redskapsbeståndet, framställt och brukat av människor, genom sin kvalitet och kvantitet avslöjar mer än de teknologiska förhållandena inom respektive näring. De belyser bl. a. sociala grupperingar av människor och rangordningar som bildats mellan dessa grupper.¹⁵ Redskapen speglar även den enskilda individens status. De många redskapen på en gård tillhör olika arbetsområden och kan grupperas därefter. Ju större redskapsförråden är i sin helhet och inom varje grupp av arbetsredskap, desto mer välbärgad bör ägaren vara. Detta är en regel som de ungerska författarna framför, och den synes beaktansvärd även om den har många undantag. Vissa bybor har sålunda på grund av specialkunskap och intresse koncentrerat sig på ett visst arbete och en viss redskapsgrupp, vilket innebär negligering av andra. Detta påpekar även Fél och Hofer.¹⁶ De konstaterar också att somliga lantarbetare saknar redskap och är tvungna att låna sådana till de allra nödvändigaste arbetena. Ibland tillhandahåller arbetsgivaren verktyg åt de anställda, men ej sällan har dagsverksarbetaren i *Átány*

med sig sitt eget redskap till arbetsplatsen, bl. a. därför att han bäst känner till det och vet att det passar honom.

Varje redskap är ej blott anpassat till att fylla en viss funktion som hjälpmedel i arbetet utan det är även format efter sin brukare. Nybörjaren får sig tilldelad ett enklare redskap än den fullgode arbetaren och den fullvuxne ett större redskap än barnet. Denna fördelning förekommer inom alla arbetskollektiv och kan uttryckas så att redskapen formats och brukats efter vars och ens kapacitet så långt resurserna tillåter. En social studie kan alltså göras med utgångspunkt från arbetsredskapen, likaväl som från bostäder, kläder och mat, dvs. de föremålsgrupper som Tokarev anför.¹⁷

Fél och Hofer visar hur även djuren i byn rangordnas och hur redskapen för respektive djurslag indelas enligt samma schema. En häst och allt som hör ihop med den värderas sålunda skyhögt över svinet och hithörande redskap. Det gäller t. ex. piskorna, som är gjorda av skilda material och har helt olika form på grund av dessa värderingar. En sådan rangordning har ju också varit vanlig i vårt land.¹⁸

Den estetiska utformningen av vissa redskap kan hjälpa till att öka brukarnas anseende bland de andra i omgivningen. Redskapet har då en social funktion genom att höja brukarens prestige och skilja honom eller henne från dem som har mera enkelt utformade redskap. Det kan även eventuellt verka som ett igenkänningstecken för dem som tillhör en viss grupp och blir då ett medel till gemenskap. Tokarev

¹⁴ I G. Boalt och E. Jonsson, *Att undersöka beteende*, Stockholm 1961, definieras beteenden som rörelser och processer hos individen som kan observeras (s. 22). Här avses även uttalanden och åtbörder. Om cultural behavior, se Bringéus i not 8 a. a. 1972, s. 210 ff.

¹⁵ Om kriterier för rangordning, se Å. Daun, *Etnologi — en kulturvetenskap* (Rig 1970).

¹⁶ Fél och Hofer i not a. a. s. 291.

¹⁷ Tokarev, i not 2 a. a. s. 165 ff.

¹⁸ Se bl. a. Brita Egardt, *Hästslakt och rackarskam*, Nordiska museets Handlingar 57, Stockholm 1962, s. 8; Erixon, *Strövtåg i svenska bygder*, Stockholm 1941, s. 240.

har betonat ett föremåls ambivalenta karaktär av en både särskiljande och förenande funktion.¹⁹

Redskapet kan ha varit en gåva och därför fått en estetiskt tilltalande utsmyckning. Det har på så sätt fått en kommunikationsfunktion — förutom nyttofunktionen.²⁰ Givandet är förknippat med en känslööverföring från givaren till mottagaren, vilken kan ta sig mer eller mindre starka uttryck i redskapets form. Utsmyckningen kan ibland samtidigt med att den teknologiska nyttofunktionen försvinner bli så riklig, att redskapet endast används som dekoration och som ett medel för kommunikation.²¹ Svenska exempel på detta är de rikt bemålade skäkträna.

Redskapet har av den ungerske bonden betraktats som ett komplement till handen utan vilket denna är ”naken”.²² Genom att skildra redskapen för lantbruk och människors yttranden om dem har Fél och Hofer avslöjat en del av Átánybornas tankevärld, nämligen den som gäller näringslivet. Sådana verksamheter inom byn som kvinnornas inomhusarbete behandlas ej. Lantbrukssektorn har i detta arbete ansetts tillräckligt spegla befolkningens föreställningar och normer. Dessa har i hög grad syftat till arbetsamhet och sparsamhet, vilken bl. a. visar sig i ett utnyttjande till det yttersta av tillgängliga resurser.²³ Ett stycke av människors föreställningsvärld uppenbaras givetvis även i den sociala rang-

ordningen, som är en annan typ av värdering.

Vävedskapens vittnesbörd om funktion och miljö

I inledningen till boken *Arbete och redskap* konstaterar Nils-Arvid Bringéus att en forskning som utmynnar i avhandlingar av den typ som representeras av John Granlunds *Träkärl i svepteknik* (1940) och Dag Trotzigs *Slagan och andra tröskredskap* (1943) ej fått många efterföljare.²⁴ Detta faktum förmodar han delvis bero på det enorma arbete som insamling och bearbetning av materialet för sådana avhandlingar innebär. Dessa forskare begagnar ett annat sätt att presentera sina resultat än Fél och Hofer. De börjar nämligen med dokumentationen. Deras framställningssätt följer i huvudsak de riktlinjer som Sigurd Erixon dragit upp vid sina föreläsningar och i ett flertal skrifter. Redan Nils Lithberg, Sigurd Erixons företrädare som innehavare av den Hallwylska professuren vid Nordiska museet, poängterade betydelsen av att föremålen vid beskrivning sättes in i sina funktionella sammanhang.²⁵ Sigurd Erixon införde begreppen de etnologiska dimensionerna, nämligen den historiska, geografiska och sociala, vid studiet av folkkulturen. Men uppsatsen *An introduction to folklife research* avslutar han med påpekandet att folklivsforskningen bör bedrivas även med psykologiska aspekter.²⁶ Redan i *Folkliv 1937* skrev han att den etnologiska forsk-

¹⁹ Tokarev, i not 2 a. a., s. 1972.

²⁰ Jfr Gregor och Nils Paulsson, *Tingens bruk och prägel*, Stockholm 1956.

²¹ Se t. ex. E. Fél och T. Hofer, *Husaren, Hirten, Heilige — Menschendarstellungen in der ungarischen Volkskunst*, Budapest 1966.

²² Fél och Hofer i not 1 a. a. s. 291.

²³ Se vidare E. Fél och T. Hofer, *Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt*, Göttingen 1972. Jfr Erixon i not 18 a. a. s. 82.

²⁴ N.-A. Bringéus, *Introduktion* (dens. (utg.), *Arbete och redskap*, Lund 1971, s. 12).

²⁵ Om tidiga ergologiska synpunkter på redskapen skriver M. Szabó i *Föremålsstudiernas betydelse inom etnologin* (Rig 1972).

²⁶ S. Erixon, *An introduction to folklife research or Nordic ethnology* (Folk-Liv 1950—51).

ningen arbetar "from externals inwards".²⁷ Etnologen, heter det där, vänder sin uppmärksamhet först till de konkreta, påtagliga produkterna och funktionerna, vilket icke innebär att "the psychic [functions] are overlooked or put on one side".

Det var huvudsakligen enligt Sigurd Erixon riktlinjer som jag 1974 framlade delar av mitt forskningsmaterial angående vävstolar och vävning hos svensk landsbygdsbefolkning i avhandlingen *Lanthemmens vävstolar med underrubriken Studier av äldre redskap för husbehovsvävning*.²⁸ På grundval av denna skall jag här för svenskt område närmare exemplifiera några av de tankegångar som ovan anförts. Den metod jag använt i min bok att först beskriva redskapen i de tre etnologiska dimensionerna och sist i framställningen lägga de psykologiska aspekterna på dem kan sägas vara den omvända mot Fél's och Hofers. Som ovan påpekats måste emellertid en systematisering av redskapsbeståndet ha föregått skildringen av de folkliga värderingarna och föreställningarna som beskrivs i början av deras arbete.²⁹ I likhet med de två förut nämnda avhandlingarna från 1940-talet skildras i min bok föremålen med jämförande beskrivningar både i tid och rum. Detta innebär att en historik över trampvävstolens användning i olika delar av Europa, främst Norden, följer på en tek-

nologisk-systematisk analys av varierande redskapsformer, en utredning som avslöjar ekologiska och kulturella samband.

De flesta svenska vävstolstyper återfinns på kontinenten. Ett undantag utgör den vävstol, vars sidor formats av krokvuxet virke. Sådana vävstolar har använts huvudsakligen i norra Skandinavien, Finland och angränsande delar av Sovjetunionen. Tillverkarna har tillvaratagit starka vinkeldelar, bildade av stam och rot på barrträd som vuxit nära myrar. De har på så sätt kunnat undvika komplicerade vinkelkonstruktioner, bestående av intappade delar.³⁰ Detta är exempel på en utomordentligt väl uppövad färdighet hos vävstolsbyggarna att utnyttja de färdiga konstruktioner som finns i naturen. En sådan färdighet var högt värderad även i den ungerska byn som skildrats av Fél och Hofer, liksom inom alla kulturer där naturhushållningen spelat stor roll.

En del vävstolar är formade för vävning utförd av en hantverkare, som har stått under arbetet. En variant av en sådan vävstol har höga ståndare endast intill vävarens plats, och dessa uppbär mellan sig den slå mot vilket det går att luta sig. Denna vävstol var i regel så byggd att det krävdes en grop under den för att tramporna skulle få tillräckligt utrymme vid rörelse. Den introducerades i Sverige huvudsakligen under 1600- och 1700-talen men fick aldrig någon större användning här. Detta berodde till stor del på att vävningen utförts av kvinnor, som traditionellt brukat sittbräde. En vävgrop skulle ha krävt en

²⁷ Citat ur S. Erixon, *Regional European Ethnology*, (Folkliv 1937 s. 105, spärningen är gjord här). Impressionistiska glimtar av mänskliga attityder har E. givit i not 18 a. a., Jfr S. Svensson, *Vad är nordisk etnologi?* (Rig 1939).

²⁸ *Lanthemmens vävstolar*, Nordiska museets Handlingar 84. Avh. har varit föremål för en utförlig rec. av T.-I. Kaukonen i Rig 1975 s. 57 ff.

²⁹ Ang. systematisering, se J. U. E. Lehtonen, *Den typologiska metoden inom etnologin i går och i dag* (Rig 1974).

³⁰ Sådana vinkeldelar har brukats vid tillverkning av många andra föremål, bl. a. inom båtbyggeriet. U. T. Sirelius, som Kaukonen citerar (se not 28), konstaterade i sitt arbete *Finlands folkliga kultur* (1919—21) förekomsten av sådana vävstolar både i östra och västra Finland men kände ej till de skandinaviska och ryska.

öppning i trägolvet, en för svenskt klimat mindre passande anordning. I detta och andra sammanhang har samband kunnat påvisas mellan vävstolens form och den omgivande natur- och kulturmiljön.

Vävning har bedrivits som hantverk och som hemslöjd dels för avsalu dels för husbehov. De skilda vävsätten avspeglar sig givetvis i vävstolens form, främst dess inredning. Speciellt i bygder med herrgårdskultur har nyheter spritts relativt snabbt, och där har en värdering av textilförrådet i enlighet med borgerlig smak blivit vanlig. Under 1800-talet var det särskilt de vita duktygerna som blev populära. Detta medförde nya vävstolskonstruktioner.

Ett stort antal trampor eller en invecklad mönsteruppbinding visar på vävning som utförts av specialister, vilka vävt på beställning i hemmet eller som ambulerande vävare i uppdragsgivarens vävstuga och med dennes vävstol. En rikare vävutrustning med många specialredskap tyder givetvis på att ägaren haft intresse för konstvävning och ägt möjligheter att förverkliga sina ambitioner i den vägen. Däremot går det ej att skilja på vävstolar för enklare textil saluslöjd och husbehovsvävning. Dessa båda verksamheter skedde ej sällan med samma vävstol. Stora stabila vävstolar har förr använts för vadmalvävning men senare brukats till att väva mattor. Också i detta fall har endast funktionen men ej formen ändrats.

En allmän inventering av svenska vävstolar visar hela skalan av vävstolssorter från de enkla, utnötta och trasiga, över de väl omskötta, ibland mycket gamla, vars delar kan vara moderniserade, till de helt moderna, fabriksgjorda. Deras yttre skick kan säga mycket om brukarens status. En del vävstolar som tidigt förvärvats av museerna har ej blivit försedda med tillfreds-

ställande härkomstuppgifter. Även om den närmaste leverantören är känd, kan det vara svårt att få reda på var den brukats. Ibland kan vävstolen ifråga ha kommit till museet genom uppköpare, från auktionskammare osv. Det är i allmänhet svårt att av vävstolens utseende utröna den exakta miljö i vilken den varit i användning. Samma vävstol kan ha brukats både på en herrgård och på ett torpställe, dit den kan ha kommit genom auktionsförsäljning. Vissa karakteristika kan dock vara vägledande.

En av en specialist använd vävstol för drällvävning är sålunda lätt att skilja från andra och dess utformning kan alltså säga något om individens yrkesstatus. Sådan vävning kan dock utföras av specialister i olika sorters boendemiljöer. Andra egenskaper beträffande formgivningen av vävstolen än de rent tekniska kan emellertid vara mera utslagsgivande i fråga om miljö.

Även om vävstolen främst varit ett nytoredskap kan den ha haft ytterligare andra funktioner, som framträder i utformningen. Det är sådana, icke-tekniska drag som är speciellt intressanta som vittnesbörd om brukarens sociala miljö och föreställningsvärld. Jag börjar med tecken på viss social miljö. Vävning har varit mer eller mindre betydelsefull för hushållet och dess medlemmar. I lantbrukarhemmen försiggick den under förindustriella förhållanden endast den tid på året, när man var relativt fri från jordbruksarbetet, dvs. under den kalla årstiden. Då måste vävstolen stå i ett uppvärmt rum, i norra delen av landet vanligen det bostadskök som var brukligt där. Även i södra Sverige var vävstolens plats i det rum där de övriga medlemmarna av hushållet också uppehöll sig och dit besökande kom. På så sätt kom vävsto-

len, då den var uppställd, att räknas som en del av möblemanget. Det föll sig därför naturligt att den fick en dekorativ utformning. Förhållandet var ett annat i fråga om herrgårdarnas vävstolar. Vävningen försiggick där vanligen i rum av mera sekundär karaktär såsom en vindskammare eller bagarstuga. I speciella vävstugor, som inrättades vid herrgårdar och storbondehem, kunde vävstolarna stå uppställda året om för vävning när det passade med hänsyn till övrigt arbete. En särskild estetisk formgivning krävdes i regel ej av en vävstol i en sådan miljö.

Vid sekelskiftet, då hemslöjdsrörelsen medförde ett uppsving för handvävning i borgerliga kretsar, konstruerades en del relativt små och lätthanterliga vävstolar. En sådan typ var den s. k. salongsvävstolen, som tillverkades i standardserier och utanannonserades bl. a. i vävböcker. Till skillnad från de traditionella vävstolarna fick den en stor spridning över landet. Den var i första hand avsedd att brukas till framställning av prydnadsvävar. Det förefaller mindre troligt att denna vävstol blev placerad i salongen, som namnet anger, men dess estetiska utformning antyder att den skulle passa i ett rum där man också kunde ha gäster. Dessa vävstolars form är emellertid av en annan karaktär än den som präglar vävstolar, gjorda under inflytande av folklig konstutövning. De båda sorterna skulle passa in i olika inredningssammanhang. Den dekorativa utformningen av en vävstol kan alltså säga något om den ursprungliga brukarens miljö.

På 1960-talet företog jag en undersökning angående vävstolar och vävning i vissa byar på Sollerön i Dalarna.³¹ Ett re-

lativt stabilt kulturmönster levde kvar där ännu i början av 1900-talet och exempel därpå kunde kompletteras genom muntlig tradition.³² Vävning försiggick ganska allmänt. Många hem hade flera vävstolar, brukade av mer än en familjemedlem. En inflyttad kvinna sade mig så sent som 1960, att hon helt enkelt kände sig tvingad att börja väva, därför att alla andra husmödrar i omgivningen gjorde det. De flesta vävstolarna var tillverkade på ön eller i dess närhet. Fastän alla hade en begränsad kapacitet, dvs. ej ägde mer än fyra trampor, hade de varierande utseende på grund av individuell formgivning, olika ålder och dekor. En del vävstolar, liksom andra vävredskap, var försedda med bomärken.

I vävstolarna på Sollerön utfördes många olika vävslag; en del användes mer till enklare och grövre produkter, medan andra brukades även till prydnadsvävningar. Några vävstolar av mycket ålderdomligt slag med självväxta krokdelar i sidostyckena hade på 1930-talet påträffats vid Nordiska museets undersökningar.³³ Dessa brukades ej längre. En del nyare vävstolar var tillverkade så att de lämpade sig endast för några få moderna vävslag, men de var sällsynta. Flertalet vävstolar kan sägas ha varit både effektiva och individuellt präglade av tillverkaren och den miljö i vilken han och den blivande brukaren befann sig. Det framgick klart av vävstolarnas utseende och konstruktion dels att vävning där hade en viss ekonomisk betydelse, dels att vävstolar hade ett relativt stort anseende som redskap för textilanskaffning

³² Om kulturförhållandena där, se framför allt G. Berg och S. Svensson (red.), *Grudbo på Sollerön*, Stockholm 1938. Se även K. Lärka och S. Jonsson, *Karl Lärkas Dalarna, Borås 1974*.

³³ Förarbeten till ovannämnda arbete 1938, *Kulturhist. undersökningen*, Nordiska museet.

³¹ Rapport finns i Kulturhistoriska undersökningens arkiv, Nordiska museet. Materialet har delvis utnyttjats i avhandlingen.

till hemmet och som medel till utkomst genom salvuvävnin.

Väveredskapen och mänskliga värderingar

I den ovannämnda artikeln i *Ethnologia Europaea* citerar S. A. Tokarev Sigurd Erixon, då denne i ett av sina sista arbeten understryker betydelsen av att etnologisk forskning inriktas även på den materiella kulturens relation till mänskliga bruk och idéfärer.³⁴ I sin uppsats i *Rig* 1972 menar också Mátyás Szabó, att redskapen speglar idéer och föreställningar som är intressanta för etnologen.³⁵ Den psykologiska relationen mellan människan och redskapen skall i det följande i korthet beröras. Det gäller alltså här frågan om redskapens former som tecken på mänskliga värderingar.

Av intervjuer i den ungerska byn framgick att människorna vanligen ej uppfattade sina redskap som döda ting. De ansågs vara gjorda inte blott för ett rationellt utnyttjande av tillgängliga resurser utan även som "levande" medhjälpare i arbetet. Det är fråga om en inställning hos människorna som kallas visivering och som förekommer under olika tider och förhållanden, även bland nutidsmänniskor, fastän i mera begränsad omfattning.³⁶ Även om relationerna mellan människor och ting synes vara mindre beaktade i den arbetspsykologiska litteraturen, möter etnologerna ofta dessa beroendeförhållanden i fältarbetet. Senast har Barbro Bursell i sin avhandling 1974 vittnat om de känslomässiga banden mellan smederna och härdarna, vilka skulle skötas efter en metod som var en betydelse-

full yrkeskunskap.³⁷ Härdarna fick namn som "Välgång" och "Trashans". Smedjan betraktades med både humor och tillgivenhet, trots att den som arbetsmiljö hade stora brister.

I den ungerska byn ansågs redskapen leva sitt eget liv, vilket innebar att de tänktes ha en barndom, en ungdom och en ålderdom. Under dessa perioder användes de på olika sätt och bytte dessutom brukare. Ännu som utnött hade verktyget ett visst värde, eftersom det kunde omvandlas och t. ex. ingå som en del i ett nytt redskap, men det hade då kommit långt från sin fullvärdiga skepnad i handen på den skicklige brukaren. Liknande förhållanden har beskrivits 1968 av K. Gaál från ett österrikiskt område.³⁸ Också i fråga om vävstolen kan man finna denna gradvisa förskjutning av användningen mot enklare funktioner allteftersom den blev äldre. En förflyttning av ett äldre redskap till en enklare miljö har även konstaterats.³⁹ I Sverige har olika redskap, bl. a. vävstolar, överförts från hembyar till fåbodar.

Uppfattningen om redskapen som levande ting har i hög grad gällt vävstolen i de svenska lanthemmen. Detta redskap består av flera vid vävningen samverkande delar, av vilka många är rörliga. I uppteckningar o. dyl. har dessa liknats vid en kropps lemmar eller vid en hel orkester. Vävstolen har också uppgivits påminna om en man och har då omtalats med pronomenet "han", ej "hon". Detta talesätt har an-

³⁴ Erixon, i not 8 a. a. s. 10.

³⁵ Szabó, i not 25 a. a. s. 37.

³⁶ A. B. Rooth, *Folklig diktning. Form och teknik*, Uppsala 1965, s. 149.

³⁷ B. Bursell, *Träskoadel*, Nordiska museets Handlingar 85, Stockholm 1974 s. 59 o. 81.

³⁸ K. Gaál, *Zum bäuerlichen Gerätebestand im 19. und 20. Jahrhundert*, Wien 1969.

³⁹ S. Erixon, *Atlasfrågor*, Föredrag vid det 15. nordiske folkelivs- og folkeminddeforskermøde i Ålborg 1961 (stencil i Institutet f. folkklivsforskning, Stockholm). Uppgifterna om vävning i det följande återfinns i min avhandling.

setts bero på att vävaren i Norden vanligen varit kvinnlig.⁴⁰ En ren personifiering av redskapet framskymtar i sättet att kalla vävstolen vid ett efternamn, t. ex. Ramström. Gåtor och ordstäv finns också som tyder på att vävstolen betraktats som en levande varelse. Detsamma gäller även somliga av vävstolens delar, speciellt de som är höj-, sänk- eller vridbara.

Den rika utsmyckningen som en del vävstolar fått röjer att de skattats särskilt högt. Denna uppskattning läggs till värderingen av den rent teknologiska funktionsdugligheten. Vävstolen kan ha givits till en blivande brud av hennes far eller fästman. Den kan ha tillverkats av givaren själv eller utförts på beställning av någon snickare som specialiserat sig på vävstolar. En sådan vävstol kan bära brudparets initialer och året för bröllopet. Några skånska 1700-talsvävstolar har en hel mening, ibland på latin, inristad. Denna mening har en ordalydelse som skulle verka befrämjande på vävarbetet eller utgöra en bön om skydd för detta.⁴¹

Som ovan antytts har vävstolen betraktats som en möbel i stugan och därför fått en estetiskt tilltalande form. Till bostadsköket i norra Sverige eller motsvarande stugutrymme med allrumskaraktär söderut kom främlingen först in från förstugan. En sådan person ville man kanske imponera på men också skydda sig för, då man höll på med ett viktigt arbete. I vissa trakter har vävstolar ännu under 1900-talet försetts med bomärken, som tidigare ej blott varit ägaremärken utan möjligen även betraktats

som skyddstecken.⁴² På vävstolar från 1700- och 1800-talen har det påvisats kors, ristade som skyddsmärken, och denna funktion har den muntliga traditionen bekräftat. Det är möjligt att också de djurformade ändstycken som finns på delar av vissa 1700-talsvävstolar haft en sådan funktion. De många magiska bruk som försiggått i samband med vävning tyder nämligen på ett starkt behov hos den vävande av trygghetsbefrämjande åtgärder vid vävarbetet, som ansågs innehålla många riskmoment.⁴³

En del mindre redskap som hört till vävning har ofta varit utsirade med ristning eller målning. Skytteln, som för inslagstråden fram och åter i väven, och vävspännaren, som håller ut vävkanterna, är sådana bruksföremål som har kunnat fungera som gåvor, ämnade att i framtiden påminna om givaren. Om en ung kvinna tagit emot ett redskap som en fästmannaskänk, har hon ansetts vara i viss mån bunden vid givaren, i synnerhet om hon använt det vid arbets-sammanskomster för byns ungdomar. Många mindre vävredskap har sålunda i kommunikativt syfte haft inristade hjärtan. En del 1700-talsexemplar bär ristning av sexbladsrosor, vilka kan ha tjänstgjort ej blott som dekor utan även som skyddstecken.⁴²

Vissa delar av vävstolen har behandlats med särskild omsorg, nämligen slagbommen och vävtrissorna (lunorna). De senare var av speciell betydelse för arbetet. Då vävstolen togs isär efter användningen, fick de vanligen ej följa med andra delar ut i

⁴⁰ K. R. V. Wikman, *Die Magie des Webens und des Webstuhls im schwedischen Volksglauben* (Acta academiae aboensis Humaniora I: 6, Åbo 1920, s. 15).

⁴¹ Om bönen och kors på bröd se som jämförelse E. Fél, T. Hofer och K. Csilléry, *Ungarische Bauernkunst*, 2. uppl., Budapest 1969, s. 89.

⁴² L. Weiser-Aall, *Magiske tegn på norske trekar*, (By og bygd 1947).

⁴³ Vissa delar av vävstolsinredningen, t. ex. solv och skälkäppar, har brukats som medel vid magiska bruk. Om det universella behovet av säkerhet, se t. ex. R. Linton, *The cultural background of personality*, 2. uppl. London 1949.

den bod eller annat utrymme, där dessa förvarades, utan man behöll dem inne i bostaden. De har på så sätt blivit bättre omhändertagna än de andra delarna.⁴⁴ Det var ej sällan vävtrissorna som uppbar vävstolens dekor och eventuella årtal, bomärken, initialer och skyddsmärken.⁴⁵ Denna utsmyckning ingav enligt uppteckningarnas vittnesbörd vävstolens brukare både estetisk njutning och angenäma känslor av trygghet samt påminnelser om lyckliga händelser i det förflutna. Det har också berättats att man känt det värdefullt att veta om någon släkting av en äldre generation använt vävstolen, något som bomärken och initialer kunnat bära vittne om. Värderingarna tar sig alltså uttryck i redskapens former, vilka i sin tur ger upphov till nya värderingar.

Vävstolen har varit ett vardagsting, ett bruksföremål. Men vardagen har kunnat göras intressant genom förändringar och avbrott i arbetet. Det finns många vittnesbörd om den glädje och förväntan som det innebar för familjemedlemmarna att vävstolen bars in och sattes upp i bostaden vid vävarbetets början, men även om den lättnad man kände då den togs ned och flyttades ut. För husmodern var vävningen i allmänhet ett av de mera lustbetonade arbetena, speciellt om det gällde tillverkningen för det egna hushållet. De som vävde i tjänsten under kontroll av en noggrann husmor kunde däremot ibland se vävstolen som ett pinoredskap. I allmänhet innebar det dock en befordran att bli ålagd vävarbete. Ur det skick som en gammal vävstol befinner sig i kan utläsas mycket om dess

brukares kunnighet men kanske också något om deras inställning till arbetet.

Det är emellertid långt ifrån alltid så att en skicklig väverska skaffar sig ett nytt och bättre vävredskap, även om hon har ekonomiska möjligheter till detta. En väverska som är inövad att bruka en viss vävstol och känner verkningarna av dess speciella konstruktion vill kanske ej byta till en ny, om än aldrig så perfekt. Det redskap man behärskar inger nämligen säkerhet. En väverska måste dessutom räkna med att inövningen av ett nytt redskap kräver tid. Det går därför ej alltid att tänka sig att en vävstol med begränsad effektivitet brukats av en väverska med mindre skicklighet. Det är snarast det skick, det vårdtillstånd, som ett redskap äger som vittnar om brukarens kapacitet.

I intervjuer och brev har det framkommit att en etablerad känslomässig kontakt mellan brukare och redskap bidrar till att man ej vill skiljas från det redskap man vant sig vid. Yrkesväverskor som ägnar sig åt beställningsvävning o. dyl. måste emellertid lägga en mera rationell syn på sin verksamhet och sina redskap än en kvinna som väver till husbehov. Det gäller även husmödrar som har tjänstefolk och vävstuga med många vävstolar. Sådana personer är mera inriktade på nyanskaffning än flertalet hemvävare.

Det har blivit alltmer uppenbart att alla de redskap som en yrkesutövare använt bör föras samlade till den bevarande institutionen eller stanna i den ursprungliga miljön. De bevarade objekten bör kompletteras med uppteckningar om redskapens användning och om den inställning brukaren haft till vart och ett av dem.⁴⁶ Endast på

⁴⁴ Förekomsten av trampvävstolar under svensk medeltid har bevisats främst genom fynd av vävtrissor.

⁴⁵ S. k. älvdalsrunor har ristats på vävtrissor enligt exemplar i Rots skans, Älvdalen, Dalarna.

⁴⁶ G. Rosander, Nordiska museets föremålsinsamling i går — i dag — i morgon (Fataburen 1972). Jfr S. Svensson i not 3 a. a., s. 193.

så sätt kan en levande kulturmiljö återspeglas. Användningen av ett redskap kan möjligen i efterhand rekonstrueras, men de värderingar som brukaren av redskapen en gång haft är det svårare att göra sig en föreställning om. Ju mer det blir fråga om massproducerade redskap, desto svårare är det att tyda dem som tecken på värderingar.

Som framgått av det föregående är ej heller tolkningen av de mer traditionellt präglade redskapen som vittnesbörd om so-

ciala förhållanden och mänskliga värderingar någon lätt uppgift, särskilt inte i fråga om de sistnämnda. Tillgången på uppteckningsmaterial innehållande resultat av intervjuer och observationer är därvid avgörande. Undersökningen i den ungerska byn visar emellertid hur en redskapsanalys kan konkretisera de fakta om värderingar som framkommit. Denna metod kan givetvis användas för forskning inom olika aktivitetsområden, bl. a. också i fråga om det textila arbetet.

Summary

Tools as evidence

In a paper, S. A. Tokarev, the Russian scientist, has pointed out how, in housing as in costume and food habits, social relations are expressed in the shapes of the objects (note 2). Such relations are present, too, in a rural *stock of tools* such as it is presented by E. Fél and T. Hofer in volume 3 of the comprehensive work on the Hungarian village of Átány (note 1). There they also deal with the relations between people and tools considering the psychological aspects. This has occasioned the author of the present article to write in the same way about tools in general and weaving tools in particular. In the introduction, she also refers to other current discussions about the tool research carried out within ethnology (cf. the notes).

The author uses her dissertation on looms and weaving in Swedish peasant homes (note 28) as a basis of her account. Her dissertation, however, is mainly a historical investigation, with comparisons in time and space, of the technology of the weaving tools. The present article concentrates on the forms of the weaving tools, which reflect function, environment and human valuations. It goes without saying that different weaving techniques are reflected in the equipment of the looms; on the other hand, it is not possible to distinguish between looms for simple textile sales production and those which were used for household weaving. Qualities other than the purely technical ones may give better information about the environment. In the peasant homes, the loom was set up in the living-room, looked upon as a piece of furniture and

thus given a decorative design. In the manors or in the homes of the rich farmers, the looms were to be found in special weaving cottages or in secondary spaces, where an aesthetical design was not required.

Finally, the author deals with the psychological relationship between man and his tools and the design of the tools as evidence of human valuations. The terminology shows that the loom was often regarded as a live object. The rich ornamentation that is occasionally found serves to show that these looms were particularly highly appreciated, e.g. as wedding gifts. That is also true of the smaller textile tools that were often presented by a young man to his bride to be. The looms and their attributes would often be provided with dates, owners' marks or initials, which gave the female weaver a special joy by reminding her of earlier generations or happy memories of her own. Thus valuations are expressed in the tool forms, which in their turn give cause to new valuations.

The author concludes by stressing how important it is that all the tools used by a craftsman should be kept together when they are brought to the preserving institution or allowed to remain in their original environment. It is of paramount importance then, that the collection of these objects should be supplemented with records of usage and, not least important, of the user's valuations. The expressed opinions are hard to reconstruct later on.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Ett standardverk om svensk uniformshistoria

Av Anna-Maja Nylén

Erik Bellander: Dräkt och uniform.
Den svenska arméns beklädnad från 1500-talets början fram till våra dagar. Kungl. Armémuseums handböcker 3. Engl. summary. P A Norstedt & Söners förlag, Stockholm 1973. 635 s., ill.

Enligt förlagsreklamen kommer Erik Bellanders bok *Dräkt och uniform* att bli ett standardverk. Och det kan man efter genomläsning av detta detaljrika, faktsäckade arbete varmt instämma i. Förf. har med beundransvärd energi och noggrannhet registrerat vad ett omfattande källmaterial har att berätta om den militära beklädnaden från äldre vasatid till 1925. Framställningen grundar sig på i Armémuseum och andra samlingar befintlig militärbeklädnad, på bildmaterial samt arkivaliskt material. Givetvis är källmaterialet under 1500-talet och 1600-talets förra del magert och förf. har här en svår uppgift i sin strävan att dokumentera den militära beklädnadens utseende. Jämförelser med samtida mode-*dräkt* ger rimligtvis en något problematisk belysning eftersom källsituationen även här är svår-*bemästrad*.

Från 1600-talets mitt och alldeles särskilt från och med Karl XI:s regering med förberedelserna för och genomförandet av indelningsverket finns ett rikare material i arkiven. När under 1680-talet uniformsbestämmelserna och generalmönsterrullorna kommer in i bilden föreligger en källa som ger dokumentation av utomordentlig precision. Med all önskvärd noggrannhet kan i denna militära modejournal följas alla nyheter, när de infördes och i vilken utsträckning: beklädnadens material, utsmyckning, knappar, längd, veck, foder, stoffering, färger, tillstånd, benämningar m. m. Det är ett enormt arbete att ha hopsamlat, penetrerat och ordnat detta material. Det är inte bara de som ägnar sig åt uniformshistoria som med detta arbete fått ett

uppslagsverk som kan tillgodose mycket höga krav på väl dokumenterade uppgifter. För forskare i modedräkt och lokalt präglad dräkt finns här ett grundmaterial, som ger säkrare utgångspunkter för bedömning av samspelet mellan den militära dräkten och allmogens dräkt å den ena sidan och med modedräkten å den andra. Förf. understryker den militära beklädnadens betydelse för mansdräktens utveckling. Och det vill man gärna hålla med om.

Förf. har motiverat titeln på sitt arbete *Dräkt och uniform* med att soldatens beklädnad först vid mitten av 1600-talet skiljer sig från den civila dräkten genom enhetlighet i färg, snitt och material enligt militära förordningar. Framställningen har därför en naturlig uppdelning i tiden före och tiden efter uniformeringens införande med en tyngdpunkt lagd på den karolinska tiden. Detta med all rätt, ty det är under denna epok, som uniformsväsendet grundläggs och dess grunddrag fastställs för åtskilliga decennier framåt i tiden. Förf. registrerar noggrant tendenser till enhetlig beklädnad i officiella dokument och kontrollerar dessa uppgifter med hjälp av samtida bildframställningar och skriftliga källor, varvid mönsterrullorna från 1680-talet givetvis spelar en framträdande roll.

Förf. följer fortsättningsvis utvecklingen av uniformeringen inom de olika truppslagen enligt den vanliga indelningen av Sveriges historia med tidsförskjutningar, som tar hänsyn till kronologin för de stora förändringarna i den militära beklädnaden. Under 1800-talet följer han i stort sett tillkomstaren för nya uniformsbestämmelser. Inom ramen för detta schema lägger Erik Bellander fram inte bara dessas innehåll utan låter oss hela tiden få del av de intressanta kommentarerna i mönsterrullorna, skrivelser med klagomål på brister i utrustningen, vilket gör att man får en bild av hur verkligheten tedde sig. Man häpnar över hur ofta manskapet betecknas som

”nakot” eller ”barfota”. Att detta under trettioåriga kriget ofta var fallet ter sig kanske mindre märkligt, innan uniformeringen av trupperna vunnit stadgemässig hävd. En del av det utskrivna fotfolket skickades uppenbarligen till krigsskådeplatsen i sina egna kläder, vilket flera samtida inklusive Gustav II Adolf själv intygar. Även senare är dylika klagomål vanliga. År 1676 uppges att Dalregementet ställdes upp i sina egna ”krusjacker”. Förf. påpekar att bakgrunden till dessa brister i beklädnaden sammanhängde med en otillräcklig produktion av kläde inom landet och svårigheterna att få importera från de stora produktionscentra. De ständigt pågående krigen på kontinenten och stående härar krävde beklädnadsmaterial i en utsträckning som inte kunde tillgodoses.

Att uniformeringen uppträder under 1600-talet sammanhänger med uppkomsten av en rad aggressiva nationalstater i Europa och den starka furstemakten. Att utvecklingen av uniformeringen startade i Frankrike var en följd av dess starkt centraliserade administration under ledning av en enväldig monark. Även i Sverige sammanfaller uniformsväsendet med enväldet och stormaktspositionen som krävde hög krigsberedskap. Erik Bellanders fylliga och sakrika framställning av detta förlopp och den vidare utvecklingen under 1600-talets slut och 1700-talets början berikar bilden även av den civila mansdräktens formutveckling. Ett av de intressantaste avsnitten i den europeiska mansdräktens historia är uppkomsten av den långa livrocken, *justeau-corpsen*. Det är uppenbart att de krav som fältlivet ställde på beklädnaden kom att präglade adelns och de kretsars dräkt ur vilken den militära ledningen rekryterades. Den hovmannamässiga dräkten, som den tedde sig vid 1600-talets mitt, var föga anpassad till krigarens liv och förändringar blev en naturlig följd. Förf. påvisar genom en noggrann analys av bildmaterial att i den svenska armén redan på 1650-talet användes för tiden ovanligt långa livplagg. I den första mera detaljerade förteckningen på de svenska och finska fotfolksregementenas beklädnad från 1655—56 används benämningen *jacka*. Erik Dahlbergs samtida teckningar visar, att den räckte ned till halva låret. Förf. påpekar i ett översiktskapitel i slutet av boken att den beklädnad, som bars av den segerrika svenska armén, sannolikt bidragit till formgivningen av det plagg, *justeau-corpsen*, livrocken, som under mer än ett sekel dominerade det västeuropeiska

mansmodet. Det var givetvis i Frankrike, som den fick sin utformning både i modedräkten och som uniformsplagg och därmed snabbt slog igenom i hela Europa. Förf. kan också peka på den direkta förebilden för den svenska arméns modell 1687, som han kunnat identifiera såsom en av fyra franska *justeau-corps*’er på Armémuseum. *Justeau-corps*-typen finns redan 1659 som militärplagg och började brukas i den civila dräkten på 1660-talet.

I det material, som förf. lägger fram, öppnar sig nya möjligheter att följa benämningarna på de enskilda plaggen och de förskjutningar som sker i betydelsen. Det gäller först och främst livplaggen: *tröja* — *kasack* — *jacka* — *rock* som en grupp och *bröstlapp* — *livstycke* — *väst* — *väst med ärmar* — *kamisol* som en annan samt ytterplaggen *kappa* — *pajrock* — *kapprock*. Mellan såväl ord som sak finns ett komplicerat samspel, som spelar en stor roll för de plaggformer, vilka kommer att bilda utgångspunkten för den rika differentieringen av beklädnaden under 1700-talets slut och 1800-talet.

En del av munderingen bestods länge av rotarna respektive rusthållen. På 1670-talet hade kronan åtagit sig att anskaffa livmunderingen mot att rotarna betalade beklädnadspenningar enligt av konungen fastställda prov och modeller. Denna dräkt fick soldaten endast använda vid generalmönstringar. I övrigt skulle han använda sina släpkläder av vadmal, som roten höll honom med mot viss prestation i arbete. Enligt förordning 1683 skulle allmogen själv även till livmunderingen anskaffa foder, lärft, knappar och andra tillbehör till rocken och karpusen, ett par goda skinnbyxor, d:o ullstrumpor och ett par skor. Förutom ”*liveriet*” och släpkläderna finns föreskrifter om att soldaten skulle bruka sina egna kläder. På 1690-talet tillkom också benämningen ”*slitkläder*”. Bellander anser att såväl dessa som släpkläderna länge måste ha varit bondekläder. Enligt det 1686 konfirmerade knekthållskontraktet skulle roten bestå soldaten med släpkläder ”från hand till fot”. Det är sålunda uppenbart att det måste ha funnits ett stort utrymme för lokala dräkttraditioner i den militära dräkten. Samspelet mellan bondedräkt, militär dräkt och modedräkt är intressant och långtifrån klarlagt, men Bellanders rika dokumentation av uniformsväsendets uppkomst och utveckling ger ny belysning åt denna för mansdräkten alltid aktuella interaktion.

Ett exempel på det sagda: I slutet av 1600-talet tillkom ett plagg till soldatens beklädnad, "pajrocken". Den tillverkades av grå vadmal, hade ärmar med blå uppslag, blått foder och fällkrage. Pajrocken bars från början av profosser, musik och trossdrängar. Bellander anser att den var ett ytterplagg och att den motsvarar beskrivningen på det som rotesoldaten bar vid kyrkparader, där livmunderingen inte fick användas. Pajrocken kom att brukas i allt större utsträckning i stället för den ärmlösa kappan i den militära beklädnaden. I den civila dräkten blir kapprocken under 1700-talet ett allt vanligare ytterplagg, under 1700-talets slut och 1800-talets början ett utpräglat modeplagg. Pajrock är en benämning som finns i svenskt allmogespråk och har en mycket intressant etymologi, som kan ge perspektiv på det militära och civila plaggets uppkomst och utveckling.

En annan av de många trådar som man frestas att nysta på är bröstslappen. I termförklaringarna definieras den av förf. så: "ett i den militära dräkten använt plagg, som omtalas i Sverige under detta namn in på 1700-talet, dels som bröst-del av kyller, dels som stoppad kudde av skinn". Rec. har inte i Bellanders framställning funnit något belägg för denna beskrivning, men kanske finns det i hans källor. Bröstlapp är i svensk allmogedrätt under 1800-talet ett plagg i försvinnande. Inget har bevarats men "bröstlapp", "barmlapp", "barnskinn" förekommer i bouppteckningar och omnämnes i muntlig tradition samt i äldre topografisk litteratur. Bröstslappen beskrivs som ett kortare "förskinn", som skyddar bålen framtill och bak. Rietz har förutom betydelsen förskinn även "ett stycke ludet skinn som en eller annan bär under västen för att skydda bröstet mot kolden". Sigfrid Svensson anser att livstycket uppkommit ur bröstslappen och påvisar terminologiska glidningar i det skånska materialet mellan bröstlapp och livstycke. I barndräkten finns bröstslappen kvar ännu på 1900-talet och är där ett plagg slutet fram och bak med snörning eller knytband i sidan. Det militära plagget, bröstlapp, räknas till den utrustning, som i likhet med andra skinnplagg skulle anskaffas av rusthållaren eller ryttaren själv. Det bör alltså ha kunnat utformas enligt lokala traditioner och i så fall motsvara den beskrivning som man finner i allmogemiljö. Genom mönsterrullorna har detta svårgripbara plagg fått en dokumenterad existens från 1687 till 1878.

Stridsdräkten är givetvis en funktion av vid olika tider tillämpad taktik. Fältutrustningen i nutidens arméer är som förf. påpekar avsedd att ge soldaten skydd i terrängen, medan den representativa uniformen är avsedd för parad och permission. Fram till 1800-talets mitt uppträdde trupperna i hela sin krigiska prakt på slagfältet. Avsikten var då den motsatta mot nu. De till strid uppställda truppförbanden skulle genom färger, former och prydnader göra ett starkt synintryck. Dräkten skulle imponera och skrämja. I de äldre uniformerna spelade därför plagg och prydnader syftande till att öka längden och skapa intryck av kroppslig styrka en stor roll i taktiken. Höga huvudbonader kröntes med fjäderbuskar, tagelprydnader, pomponger, örnar, lejon och andra symboler för mod och styrka. Knappar, epåletter och revärer gav skuldror och bröst omfång och välvning som illuderade styrka.

Gustav II Adolfs bekymmer för sitt krigsfolk gällde inte bara att de år 1631 "sänks honom nakot uppå halsen" utan också att deras kläder skulle vara sådana att "de icke måtte ringare estimerade varda än andra nationer, eller av en eller annan föraktade för deras elaka och släta mundering". Karl XI:s omsorg om soldaternas yttre var minutiös. Ingenting fick fattas som kunde bidra till knektens "prydnad" från vador i stövlarna till gladare färg på halsdukarna. De svarta skulle se alltför "trumpota" ut. Under 1700-talet underkastades soldaterna militära modevägor som måste ha tett sig oerhört främmande för deras urprungliga enkla och naturliga dräkter. t. ex. uppläggning av håret i lockar vid öronen, pudring av håret, flätning av håret vid öronen för vissa truppslag, mustascher m. m.

Det är en oerhörd omvälvning i den militära stridsdräkten som man får följa i Erik Bellanders verk och det hör till förtjänsterna att man får denna så detaljrikt och konkret belyst, att det ständigt ger impulser inte bara på det dräkt-historiska området utan även i ett vidare etnologiskt perspektiv. Hans arbete kommer att vara en stor tillgång för forskningen. Boken är försedd med en mycket väl genomarbetad innehållsförteckning, som man emellertid inte finner i motsvarande rubriker i texten. Man frågar sig varför? Rubriker utgör nu en gång en god hjälp till översikt och orientering i synnerhet i ett verk av denna omfattning. Notapparaten är utförlig och ger en utmärkt ledning till källmaterialet. Ett nyttigt och bra hjälpmedel är ett typschema över mili-

tära beklädnadspersedlar, truppslags- och förbandstecken samt gradbeteckningar, som tecknats av Åke Dahlbäck i samråd med förf. Boken har vidare termförklaringar, förteckning över svenska regementen och kårer före 1925 års härordning, förteckning över tryckta och otryckta källor samt sakregister.

Per Gjærder: Norske drikkekar av tre.
Engl. summary. Universitetsforlaget.
Oslo 1975. 494 s., ill.

Det har länge varit känt, att förste konservatorn vid Historisk Museum i Bergen dr. phil. Per Gjærder förberedde ett stort arbete om norska dryckeskärl. Han har i andra sammanhang ådagalagt stora kunskaper om folklig konstutövning och har därför stått väl rustad, när han nu efter decenniens grundliga studier framlägger sitt monumentala verk.

För en möjligast mångsidig belysning av norsk folklig konstutövning kan knappast någon ämnesfår vara mera lämpad än dryckeskärlet. Öldrickandets av ålder nästan rituella karaktär och det statustänkande som präglade de festliga dryckeslagen tog sig för kärlets del uttryck i en flödande rikedom i form och färg. Också ur ikonografisk synpunkt är ämnet givande. Det erbjuder även den fördelen att ett stort forskningsmaterial redan i gammal tid blivit tillvarataget och bevarat i offentlig och enskild ägo. Man kan i detta sammanhang erinra om att Gustav II Adolfs berömda memorial 1630 ålägger den svenske riksantikvarien att "i huart landskap — — — deras dryckeskärel, kosor, horn och annat sådant vptäckna".

Det får anses vara en betydande forskningsinsats att ha framlagt dessa viktiga föremålsgrupper med sådan fullständighet som här skett. Redan sammanförandet av det som regel förstklassiga bildmaterialet måste ha krävt stor möda. Förf. har uppenbarligen strävat efter att täcka in alla i Norge förekommande typer och de förnämsta representanterna för dessa. Materialsamlingen går f. ö. stundom utöver folkkonstens ram, i det att även åtskilliga pjäser medtagits som måste hänföras till elitkonsten. Ibland har uppmärksamhet ägnats former, t. ex. de s. k. hanaparna, som med största sannolikhet inte tillverkats i Norge utan är att betrakta som importstycken.

Dräkt och uniform är slösande rikt illustrerad med svart-vita bilder i texten och 54 fint återgivna färgbildsidor. Ett vackert och solitt band omger detta verkligt imponerande verk som både förf., Armémuseum och förlaget har den största heder av.

När det gäller jämförande material från andra länder och då särskilt från Sverige har förf. inte avsett en liknande fullständighet. Man kan emellertid i vissa fall fråga sig, varför inte en hänvisning skett till ur flera synpunkter närliggande föremål. Det gäller för att blott ta ett exempel bollen Stor-Gertrud från Offerdals socken, Jämtland. Den är tillverkad 1690 och förvaras nu i socknens kyrka. Den rymmer 42 liter och är därmed en av de största pjäserna i sitt slag. Att den kommer från en bygd med så nära kulturell kontakt med Norge ger den givetvis ett ökat intresse. Den av förf. efter Walter Dixel avbildade kannan från Dalarna (fig. 658) är gåtfull. Rimligen kan det inte gälla annat än en tillfällig unik efterbildning av ett tennkärl, fastän den tyske författaren lutar åt en motsatt uppfattning. Han uppger inte, varifrån han hämtat förlagan till sin bild.

Med stor energi har Gjærder sökt bringa reda och ordning i det framlagda materialet. Han har härvid måst ta upp intrikata terminologiska problem till prövning. Ur etnologisk synpunkt kan man beklaga att han härvid inte begagnat sig på kartografisk framställning. Redan några enkla skisser över respektive företeisers utbredning skulle ha låtit åtskilligt framträda överskådligare och lättillgängligare.

Framställningen är systematiskt uppbyggd och börjar efter en inledning om material och metoder vid kärlets tillverkning med ett förhållandevis utförligt kapitel om dryckessederna. Förf. får härvid tillfälle att visa sin beläsenhet även på viktiga gränsområden till konsthistorien, såsom religionshistoria och allmän kulturhistoria. Där efter behandlas materialet gruppvis efter kärlets form, varvid han successivt ägnar enskilda pjäser och typer en ofta ingående och skarpsinnig analys. Denna berör både formerna och föremålets funktionella användning. Dekoren ger inte sällan anledning till lärda kommentarer med indragande av ett rikt stoff av jämförande material. I ett kortare avslutande kapitel ges en sam-

manfattning av förf.:s syn på hur hithörande företeelser bör betraktas.

Förf. gör i åtskilliga sammanhang berömvärda försök att tränga bakom den bildvärld som i intoringa grad är att betrakta som petrifierade minnen av en redan vid monumentens och artefakternas tillkomst död och därför svåråtkomlig föreställningsvärld. Man kan hysa skepsis mot åtskilliga av dessa symbolförklaringar, men det finns all anledning att inte utan vidare avvisa dem. Det är t. ex. svårt att finna en annan förklaring till den popularitet de fågelformade dryckeskärlen åtnjutit än att de sammanhänger med föreställningen om livsfågeln som bringar hälsans dryck till människorna. Mera oviss är den av förf. försiktigt antydda uppfattningen om dryckeskärlen själva som symboler för urkällan. Man skulle i dessa som i andra sammanhang ha hälsat med tillfredsställelse om problemställningarna blivit mera renodlade och framlagda med större skärpa.

Boken Norske drikkekar är emellertid en imponerande prestation som klart visar några av Gjærders förtjänster som forskare: energisk och kringsynt materialsamling, kritisk blick och förmåga att åskådligt och rakt på sak framlägga sina rön och iakttagelser. Arbetet kommer att få stor betydelse för den fortsatta forskningen även utanför Norges gränser.

Gösta Berg

Sigvard Montelius: Leksands fäbodrar. Leksands sockenbeskrivning VII. Leksand 1975. 292 s., ill. Med lös karta över Leksands fäbodrar omkring år 1970.

Kulturnämnden i Leksand utger sedan ett tiotal år tillbaka en serie av fristående studier under samlingsrubriken Leksands sockenbeskrivning. Början gjordes med Gunnar T. Westins Leksands socken 1530—1572. Sockenbor, skatter, tionde (1966) och sedan dess har utkommit ytterligare sex volymer, bland vilka märkes Ernst Leche, Tingsstället (1968), John Granlund, Rote och tunnlag (1971) och den av Åke Daun utgivna samlingen uppsatser om Laknäs, en svensk by (1971). Två anmärkningsvärt instruktiva och välredigerade delar handlar om socknens naturförhållanden. Den sjunde är Sigvard Montelius ovan angivna bok om fäbodarna. (Det hade inte

varit ur vägen om t. ex. på omslagets baksida hela serien hade förtecknats).

I den folkrika socknen Leksand spelade fäbodarna före industrialiseringens tid en central roll i hushållningen och näringslivet. Det gällde härvid inte i så hög grad mjölkprodukterna, vilka först i sen tid kunde marknadsföras och därför i huvudsak fick förbrukas i hemmen. Viktigare var den gödsel nötboskapen producerade. Den gamla tvistefrågan om man kan räkna med en tid, när boskapsskötsel var huvudnäring i dessa trakter, belyser författaren genom att påpeka att åkern visserligen levererade det övervägande tillskottet av kostens kalorier. Men "boskapen krävde merparten av arbetskraft. Den var en grundförutsättning för spannmålsodling och gav det livsviktiga proteinet." Och han konkluderar: "Om man säger att boskapsskötseln var huvudnäring i Dalarna, så var det i varje fall inte i den betydelse man i vår tid gärna inlägger i begreppet. Åkerbruk och boskapsskötsel var överhuvudtaget så hårt sammanknippade i det gamla bondesamhället, att man svårligen kan tillmäta den ena grenen en större betydelse än den andra."

Man får av framställningen också en god inblick i hur väl integrerad fäbodskötseln var i hela jordbrukssystemet. Samtidigt blir det uppenbart hur mångfacetterat och till synes invecklat fäbodarna utnyttjades vid den praktiska tillämpningen. Förf., som själv besökt alla socknens fäbodrar, förstår att med säker hand införa läsaren i dessa komplicerade förhållanden. Han är till professionen en erfaren och mångkunnig kulturgeografisk forskare, men han besitter samtidigt mycken insikt i etnologiska och historiska problemställningar.

Efter en inledning om levnadsförhållandena i gamla tiders Leksand granskas ingående fäbodväsendet före storskiftet, som här ägde rum under åren 1819—33. Ett inte så obetydligt dokumentariskt material från 1600-talet ger historiskt perspektiv åt denna del av framställningen. I nästa avsnitt skildras och analyseras det tekniska utnyttjandet av fäbodarna. Kapitlet om Storskiftet och fäbodväsendet ger anledning till en ingående geografisk undersökning av bodarnas struktur, varvid också uppmärksammas åkerbruket och nyodlingen vid dessa. Härtill ansluter sig redogörelser för åkerbruk och boskapsskötsel i 1800-talets Leksand och för fäbodväsendets uppgång, nedgång och slutliga undergång. Inte minst denna del av arbetet, som på ett suggestivt

sätt låter oss se en livsform långsamt försvinna inför en ny tids inbrott, har intresse långt utanför bokens lokala och ämnesmässiga ram. Avslutningsvis ges några glimtar också från "dagens fäbodbruk" i fritidsbebyggelsens tjänst.

Klokt och insiktsfullt tar förf. ställning till de allmänna teorierna om fäbodskötselns uppkomst och samma mogna omdöme präglar framställningen även i övrigt. Den belyses av ett flödande rikt bildmaterial i färg och i svart-vitt. Till läsarens hjälp är en karta bifogad, där ännu existerande och sedan länge försvunna fäboddar är markerade.

För att ändå komma med ett par små randanteckningar till denna innehållsrika och pålitliga bok vill jag, där jag nu sitter och ser ner över det gamla fäbodsstället Bunk vid stranden av Insjön, protestera mot förf.:s tolkning av detta namn som "tilläggsplats för båtar" (s. 177). Bunk betyder i stället, att platsen är beväxten med tuvbildande gräs, av ett slag som korna höll till godo med, men som hästarna föraktade (Bengt Hesselman, Från Marathon till Långheden. 1935, s. 32 f). Bunk var fäbod under prästgården och Karl Brusks far (Lasses), som enligt förf. köpte marken 1910, var den tredje enskilde ägaren. Efter honom delades marken mellan fyra av hans arvingar. Fårfejset som står vid Älvdalsbodarna på Skansen är inte från en fäbod (s. 104) utan från en gård i Hjortnäs by. Men detta är ju endast bagateller.

Som helhet är boken om Leksands fäboddar ett mycket välkommet tillskott till vår etnologiska litteratur. Trots den lokala begränsningen kan framställningen utan tvekan karakteriseras som det värdefullaste som från svensk sida skrivits i detta viktiga ämne.

Gösta Berg

Ivar Brange, Gösta Bringmark, John E. Persson: Skutor och sjöfolk. Om Branteviks segelsjöfart. LiberLäromedel, Lund 1975. 347 s., ill

Segelsjöfarten i Brantevik blomstrade upp vid en tidpunkt då den på andra håll var i utdöende. Gamla basnäringar som bondesjöfart och fiske minskade i betydelse och partrederier bildades med förutsättningar att skaffa ett stort frakttonnage. Denna period av Branteviks historia har nu sammanfattats i en mycket vacker bok som il-

lustrerats med fotografier, fartygsporträtt och fartygstyper, de senare tecknade av B. Chr. Petersson.

Gösta Bringmarks inledande uppsats sätter in Branteviksseglationen i ett vidare nordiskt och historiskt perspektiv genom att följa utvecklingen av farkosterna och handelsvägarna från hållristningar, Ale stenar, den havsgående vikingatida knarren, Vätterns råbockar och fram och förbi vrakekorna. Särskilt spännande är det att följa beskrivningen av de motsättningar mellan stapelstäder och landsbygd, som i Branteviks fall var accentuerade. Med tiden mildrades dock de regler som begränsade landsbygdens fraktfart till förmån för städernas handelskapital och förutsättningarna för en Branteviksbaserad segelsjöfart blev allt bättre. Den verkliga uppblomstringen sammanhänger med näringslivets allmänna liberalisering i Västeruropa under 1800-talets första hälft samt på de mycket goda sjöfartskonjunkturer som följde.

Någon sammanhängande bild av Branteviks speciella förutsättningar ger inte Bringmark — och kanske är den också svår att åstadkomma. En del av samhällets styrka var det geografiska läget mellan centra för svensk trävaruexport och kunderna. För att utnyttja situationen valde så Branteviksborna att investera i ett litet segeltonnage. Med detta kunde man ta frakter som inte var attraktiva för de större segelfartygen eller de senare ångbåtarna.

Som en konsekvens av detta resonemang vore det spännande att få reda på hur mycket klenvirke som fraktades i Branteviksskutor. Dessa laster tog mycket lång tid att stuva — det var alltför tidsödande för att större segelfartyg och ångare skulle ha råd med väntetiden. Utførseln var samtidigt så pass betydande att ett mindre tonnage säkert kunde hållas sysselsatt. Vid 1870-talets början var exporten av klenvirke 700 000 kubikfot, vid sekelskiftet ca 1 600 000 kubikfot.¹ Här fanns utrymme för en stor del av det sekundära tonnage Branteviksborna ägde. Och trävaruexporten var en av de viktigaste frakterna enligt Bringmark. Att klenvirkeslaster förekommit kan ses t. ex. i skeppslistan, bokens avslutande kapitel. Där möter vi skonerten CERES på resa Skutskär—Köpenhamn med splitved, eller BETTY som sjönk på resan till Ratan i Väster-

¹ E. Söderlund (red.), Svensk trävaruexport under hundra år, Stockholm 1951, s. 164—168.

botten — en av de hamnar där en hel del klenvirke gick ut. Vidare finner vi i boken *Ett sekel i skelleftebygden* uppgifter om de populära splitvedsskutorna FRED och PRIMO av Brantevik, som ofta besökte Bureå för lastning.²

Trots de små segelskutornas begränsade räckvidd och lastförmåga lyckades man alltså finna en plats för dem. Bringmark återger en statistik för 1900 hämtad ur J. Meyer: *Hamburgs Segelschiffe 1795—1945* för att sätta in Branteviksskutorna i ett helhetsperspektiv och ge ”en bild av segelsjöfartens omfattning vid sekelskiftet i de viktigaste sjöfartsnationerna”. En delvis annan bild får man emellertid om man slår i sjöfartsnäringskommitténs betänkande.³ Här framstår Sveriges segelflotta år 1888 som mycket anspråkslös, Sverige belägger tillsammans med Tyskland 12:e plats av 17 redovisade nationer. Färre segelfartyg redovisas blott för Finland, Holland, Portugal och Belgien i nämnd ordning, medan Bringmark här tar upp länder som Italien, Frankrike, Spanien och Tyskland. Tonnagemässigt ligger Sverige bättre till, på 8:e plats. Norge har naturligtvis en större kapacitet, medan Finland och Danmark — som inte alls återfinns i den av Bringmark refererade statistiken — har ett mindre segeltonnage totalt. Visst skedde stora förändringar under de 12 åren fram till sekelskiftet, men kanske finns det ändå anledning att vara försiktig med Meyers uppgifter.

För att återgå till Branteviks förutsättningar, samhällets och invånarnas position i förhållande till sina resurser och konkurrenter, så blir naturligtvis nästa fråga hur man ekonomiskt klarade engagemangen.

Branteviksborna finansierade delvis sin fartygsflotta genom ett partrederiägande. Hela samhället måste ha varit inblandat och invånarna gick i borgen för varandra. Och detta möjliggjorde för ”åtskilliga fattiga fiskare, sockenhantverkare och från byarna utskiftade i fiskelägena” att skaffa sig någon del i någon av skutorna. Förutom egna sparade medel tillsattes egen arbetskraft. Inte sällan riggade man t. ex. det inköpta fartyget själva. Dessutom lånade

man en del av pengarna från banker.

Den Brantevikska ekonomin hade tidigare varit baserad på fiske och fraktfart med ekor och mindre jakter. Branteviks familjer hade fått vänja sig vid att fäder, äkta män och söner periodvis lämnat dem för att skaffa sin utkomst. Kanske var detta av betydelse för den kommande skutfarten, där män och söner gav sig av på ideliga långresor. Material som rör de kulturella förutsättningarna för skuterederi just i Brantevik är emellertid sparsamt presenterat.

Nere i Branteviks hamn utbyttes informationer om fraktpriser och hamnförhållanden, lastning- och lossningsmöjligheter på olika orter, fyror och prickar, kurser och distanser. Där samlades gubbarna och ”börsade”, dvs diskuterade allt sådant som var bra att veta då man gick och funderade på något anbud. I ”börsandet” ligger troligen en stor del av hemligheten bakom Branteviks framgång. Här fördelades en unik kunskap om den resurs man sökte utnyttja och här stärktes därmed Branteviks position som centrum för svensk segelfraktfart.

I bokens nästa avsnitt berättar Ivar Brange om hur de första skepparna först under perioden 1830—50 dyker upp i Branteviks handlingar. Dessförinnan är Brantevik en mycket obetydlig by bestående av ”sammanlagt tjugo stycken små hus i en mycket gles rad längs stranden”, bebodd av ”vanliga fattiga, enkla, olärda fiskare”. Och här skulle bara några årtionden senare hemorten för de flesta segelfartygen i landet förläggas.

I en följande genomgång av de vanligaste fartygstyperna i Brantevik har ett fel insmugit sig, som kunde ha blivit ödesdigert. Brange uppskattar felaktigt de äldre Branteviksjakternas lastförmåga. Han anger vid beräkningen ett lispund till 8,5 kg och får därmed skeppslästen, eller en svår läst till 3 060 kg (1 svår läst = 18 skeppund järnvikt. Ett skeppund = 20 lispund). Men det lispund som i nutida vikt motsvarar 8,5 kg angav *viktualievikt*. Storleken av lispund för järnvikt vid Stockholms väg, vilket skulle användas vid beräkning av fartygs dräktighet, var 16 skålpund, dvs. 6,8 kg. En svår läst motsvarar därför 2 448 kg.⁴ En jakt på t. ex. 8 svåra läster

² *Ett sekel i skelleftebygden*, Skellefteå 1972, s. 132.

³ Sjöfartsnäringskommitténs betänkande, afgivet den 12 september 1890. Stockholm 1890, s. 143, tab. 1.

⁴ A. Andersson *Om svensk skeppsmätning i äldre tid*. Sjöhistorisk årsbok 1945—46, s. 118; S.O. Jansson, *Svenska mättermer före metersystemet*. Stockholm 1950, s. 45.

hade således en dräktighet på 19 584 kg och inte 24 480, som Brange skulle ha räknat med. Då hade skutan, om den inte flutit på lasten, gått till botten.

De laster som de gamla jakterna tog var främst ved och hemslöjdsalster. Behovet av större skutor visade sig i Marstälaren, som lastade upp till 100 ton, mot småjakternas ca 20. En bild av handelskontakterna ges i exempel genom jakten MARIANE på 45 reg. ton. Hon lastade år 1893 åtta gånger i Oskarshamn och en gång i Figeholm. "Lossningshamnarna var Kiel, två resor och Rostock i Tyskland, Köpenhamn och Holbaek i Danmark samt Malmö och Helsingborg vid Öresund." "Besättningen på fyra man tjänade tillsammans 126 kronor i månaden. Skepparen hade därtill fem procent i kaplake."

Så köpte man de större skutorna och antalet fartyg registrerade i den egna sjöassuransföreningen ökade. År 1898 nåddes kulmen med 118 fartyg med ett dåtida sammanlagt värde av mer än 1 000 000 kr. Efter 1910 börjar tillbakagången och vid slutet av 1950-talet såldes de sista fyra fartygen.

Brange berättar vidare om hur man konstituerade ett partrederi och hur ansvaret och kostnader fördelades bland intressenterna. Från hus till hus, till vänner och ovänner, gick den blivande skepparen med sin lista för att beveka Branteviksborna att teckna andelar. Skepparen skulle satsa största summan, huvudredaren gärna också en bra slant och de övriga delägarna efter möjlighet. Huvudredaren, som vanligen var en aktad medborgare, blev borgensman med störst ansvar. I många fall var han också befraktare och hade alltså en framskjuten plats.

Bland en av dem som tecknat andelar vid köpet av skonertskeppet FRAM möter vi ortens störste handlare. Liksom handlare i fiskelägena ofta fått stort ekonomiskt inflytande i hela samhället, verkar alltså också Branteviks störste handlare intresserad. Några funderingar kring detta förekommer inte, men faller kanske utanför bokens ramar. Det kan vara skäl att här fästa uppmärksamheten på handelsmännens strategiska position i kustsamhällena. Handlarn i Brantevik bör genom att ha satsat sammanlagt 520 kr — vilket utläses i den återgivna teckningslistan för köpet — ha försäkrat sig om att få sälja proviant, tågvirke, färger, kätting etc. till skutan. Dessutom inhöstar han, efter avdrag för amorteringarna på de lånade pengarna, 22 kr i

kontanter som vinst för de satsade medlen. Frågan är väl om inte handlaren gjorde den bästa affären.

Paralleller till Brantevikhandlarens starka position kan hämtas från det nära Hudiksvall och de fjärran Caymanöarna i Västindien.

"Stadens handlare tog regelbundet emot en stor del av fångsten. Hos dem hade fiskarena skulder för varor, som de tagit på kredit vid boförningen och skulden betalades genom leverans av fisk. För en leverans kunde man få kontant betalt för hälften, medan den andra hälften drogs av på skulden."⁵

"Bland caymanierna själva har en liten grupp vita köpmän i George Town haft det största inflytandet. Det har delvis berott på att de kunnat ge kredit till sina kunder när tiderna varit hårda och på att de ägt många av sköldpaddsbåtarna som under en lång tid var en av de mest betydande källorna till arbetstillfällen."⁶

Nästa avsnitt låter oss följa Ingvar Persson och hans rederirörelses framväxt. Han var alltså partredare och hade under 50 år del i nästan lika många skutor. En beskrivning av den kapitaltillväxt han åstadkom följs av redovisade räkenskaper för jakten MARIANA, som visar laster, destinationer och utgifter/inkomster. Hon upptas i bokens skeppslista som MARIANE.

Nästa beskrivna skuta är skonertskeppet KLARA. Hon stavas i skeppslistan CLARA, sägs vara på 140,48 netto reg. ton mot listans 146. Dessutom menar Brange att hon byggdes i Karlstad 1887 och således bara var 7 år då hon hamnade i Brantevik våren 1894. Skeppslistan däremot anger byggåret som obekant, men innehåller uppgiften att skutan förbyggs i Sjötorp år 1872. Blev de stolta partredarna pålurade en gammal skuta, eller har Brange inte kollat sina data mot skeppslistans?

Men detta är detaljer. Istället kan man njuta av de tillfällen då språket svingar sig upp till poetiska höjder. Som nästa kapitelns beskrivning av det gamla, fattiga Brantevik:

"Och havet var rent. Sin skit slängde man inte som vi vårdslost, hejdlöst, tanklöst i havet. Den, liksom grisens, hönsens och ibland getens, tog man vara på för det egna potatislandet. Gift och arsenik gavs

⁵ A. Rydberg, & L. Scotte, Fisket på Kråkö och vid Hälsingekusten under 1900-talet. Statens sjöhistoriska museum 1973, s. 26.

⁶ U. Hannerz (red), Lokalsamhället och omvärlden. Uddevalla 1973, s 23.

bara till hästar som skulle säljas och till rättor och kanske för brottsliga anslag.

På havet fanns arbete. Mycket arbete på alla fartygsdäck under segel och svarta skorstenar. Bengt Mårtensson blev fiskare, sedan blev han sjöman och till sist blev han fiskare igen. Så gick en mans liv på kusten."

Så följer ett 50 sidor långt utdrag ur assuransföreningens protokoll från bildandet 1870 till 1956, då man har det sista styrelsesammanträdet. Skutor köps och säljs, går på grund, driver i land, blir påseglade eller seglar på, tappar ankare eller sliter segel. För förståelsen av Branteviks segelsjöfart är protokollen ovärderliga.

Här och där finner man pärlor. Om barken SELMA t. ex. "historiens sämsta fartygsaffär": Hon köps in 1913, seglar på en bark, blir påseglad av en skonare, mister bogsprötet, blir begärd i kvarstad, såld på exekutiv auktion och återköpt av skepparen, börjar ny resa och blir segelsliten och strandar strax efter denna reparation på Långören i Blekinge skärgård. Hon seglade som en ko, enligt styrman Emil Fredriksson.

Kapitlet Sjöförklaringar återger delar av sjöförklaringar av vilka den intressantaste härrör från barken LYDIA, som råkade i brand år 1905. Här gjordes nämligen en förteckning över besättningens förlorade persedlar. Detta ger oss en bild av vad t. ex. jungmannen Torvald Hamberg tog med sig ombord och förlorade: 1 sticktäck, 2 filtar, 1 madrass med fjäderkudde, 2 ylleskjortor, 2 linneskjortor, 2 par byxor, oljekläder, fickur, kniv samt matkärl. Tillsammans värderat till 48:50 kr.

Efter ett avsnitt som behandlar fartygskonstruktion, skeppsbyggeri, riggning etc. når man så till skeppslistan, vilken enligt företaget utgör bokens egentliga stomme. Här upptas de fartyg som återfunnits upptagna i Fartygsregistret före år 1871 och de som funnits inskrivna i assuransföreningen Hoppet. Registret upptar drygt 100 sidor.

På försök har jag gått igenom Sjöhistoriska museets förlisningsregister och de uppgifter som finns där. I detta register kan man alltså återfinna endast de skutor som blivit vrak och därför uppmärksammas i ortspress, lotsberättelser etc.

38 st Branteviksskutor som blivit vrak återfanns i registret. Bland andra skonerten BARBARA ERICA som strandade utanför Wesslands i

Wamlingbo, på resa från Katthammarsvik år 1859. Besättningen räddades men fartyget blev vrak. I den publicerade skeppslistan anges BARBARA ERICAS slutliga öde som okänt.

Här återfinns också den olycksaliga barken SELMA, vars haveri återges i LSub 1913 (Lotsstyrelsens underdåniga berättelse):

"NO vind, storm i regnbyar. Fartyget som låg bidevind mot land skulle då det beräknades stå 6' från land falla av och länsa under Utklippan för att få smult vatten, men kunde icke fås att falla ehuru alla försegel tillsattes och allt gjordes för att underlätta manövern, utan höll sin kurs tills det törmade."

Så seglar blott en ko.

Anders Björklund

Gottfrid Billing: Levnadsminnen. Biskopstiden i Lund. Utg. med inledning och kommentar av *Hilding Pleijel*. Engl. summary. Samlingar och studier t. svenska kyrkans historia 41. Håkan Ohlssons förlag. Lund 1975. 243 s. Pris ca kr 46:—.

Från sina barndomsminnen har Hilding Pleijel berättat (Växjö stifts hembygdskalender 1968), att han som barn i det småländska prästhemmet kunde sitta hopkrupen under pianot och lyssna till hur besökande farbröder återupplivade sina minnen från gemensamma Lundaår. Förr eller senare kom härvid Gottfrid Billing på tal. Pleijel fortsätter: "Då tindrade deras ögon och de blev unga på nytt. Billing var den unga generationens man. Han samlade fulla lärosalar och blev deras teologiska idol."

Hilding Pleijels intresse för Gottfrid Billings livsgärning är alltså djupt rotat. Som kyrko- och personhistoriker och väl förtrogen med den billingska kyrkosynen har ingen haft större förutsättningar än han att förse de nu i sin helhet utgivna Levnadsminnena med inledningar och utförliga kommentarer, i vilka ingår många belysande brevcitat. Det skall också genast sägas, att utan dessa tillägg skulle Billings egen text ha tett sig ganska ofullständig. Detta beror inte minst på sättet för och syftet med dess tillkomst.

Det var 1889 som Levnadsminnena påbörjades. Inledande skriver Billing då, att de "hafva tillkommit på uppmaning af mina närmaste och afse ej annat än att möjligen bereda dem någon förmöjelse i framtiden." Det är inga i förväg

planlagda anteckningar, de bygger helt på det egna minnet och har tydligen heller inte kollats upp med andra källor.

Billing hade dock redan vid påbörjandet mer och mer blivit det offentliga livets man. Anteckningarna kom att vidgas och kan knappast i längden åsyftat att blott bli "familjeläsning". Det blev också långa avbrott i nedskrivandet, som slutfördes först 1920. Från riksdagar och kyrkomöten gjorde Billing särskilda kortfattade anteckningar som i regel tillkom omedelbart efter hemkomsten. De är här publicerade för tiden 1908—1920.

I samma serie som Gottfrid Billings nu utgivna Levnadsminnen utgav Hilding Pleijel redan 1955 en första del av dessa (nr 33, nu utgången). Billing var född 1841 och dog 1925. Efter att bl. a. ha varit lektor vid Katedralskolan i Lund och docent och professor i praktisk teologi vid Lunds universitet blev han biskop först i Västerås 1884 och sedan i Lund 1898. Det är levnadsloppet t. o. m. Västeråstiden som behandlats i de tidigare utgivna minnena. Skildringarna av barn-doms-hemmet, skol- och studenttiden upptager här mer än hälften och hör till de mest personliga i framställningen och där man kommer författaren närmast inpå livet. Dit hör uppgiften om den djupt ingripande religiösa kris han 1857 genomgick vid 16 års ålder, en kris som tydligen framkallats av moderns religionsgrubbel och kanske aktualiserats av kolerans härjningar detta år. I annat sammanhang har Hilding Pleijel visat, hur denna ungdomskris kom att sätta spår i Billings religiositet livet igenom (Nathan Söderblom och Gottfrid Billing och Gottfrid Billing — själasörjaren, båda uppsatserna i Svensk teologisk kvartalskrift 1967, resp. 1968). Själv var Billing ytterst förtegen härom, men tydligt är att han inte enbart var den till synes så myndige prelaten och självsäkre mötesordföranden. Billings religiositet var naturligtvis också i sin helhet påverkad av den 1850-talets väckelsebygd i nordöstra Skåne där han växte upp. Skildringen av hembygdens religiösa rörelser har här vidgat de personliga levnadsminnena till kyrkohistoriska källdokument.

Som biskop i Västerås stift fick Billing under sina visitationsresor i övre Dalarna stifta bekantskap med ett väckelseområde av helt annan art än det han i sin ungdom kommit i beröring med i hembygden. De första yttre intrycken av landskapet var dock överväldigande, de skildras med

en hänförelse som erinrar om hur Artur Hazelius hade upplevt Siljansbygden årtiondet innan och som gav impulsen till Nordiska museets grundande. Biskopsvisitationerna här ser Billing som något av världens ståtligaste protestantiska kyrkofester: naturen, kyrkbåtarna, människomassorna, de lysande folkdräkterna, den mäktiga församlingssången. "Den som varit med om en sådan fest glömmmer den aldrig."

Dessa dalasocknar kring Siljan var för Billing de mest intressanta han någonsin lärt känna. Han konstaterar deras inbördes olikheter och nämner som ett exempel att Mora, Leksand och Rättvik hade var sin särskilda "bravurpsalm". Och han påpekar lynnesskillnaderna mellan Västmanlandssläkten, Bergslagen och övre Dalarna. Som orsaken till nyheter och förändringar nämner Billing dalfolkets arbetsvandringar, de stora brukena och deras arbetarskaror och norrut rikedomarna från skogsbesparingsfonderna.

I senare delen av Levnadsminnen har Billing gjort motsvarande anteckningar om "församlingstillståndet" i Lundastiftet. Vad som här på den skånska slättbygden framförallt verkat förändrande är enligt hans mening den uppväxande industrin, främst sockerbruken. Bönderna har blivit herrskap med skick och levnadsätt därefter. I norra Skåne och i Blekinge ser han andra krafter som utövat ett försämrande inflytande: "kanske främst en förflockande liberalism i politiskt och kyrkligt hänseende".

Gottfrid Billings fädernehem var en lantgård i Önnestads socken med det så vanliga namnet Fridhem. Den låg halvannan mil nordväst om Kristianstad, där fadern hade sin ämbetslokal som lanträntmästare. I det gästfria hemmet fördes ett anspråkslöst herrskapsliv med ett starkt kyrkligt inslag. Till underhållningen vintertid hörde sång och musik, om sommaren utövade man bl. a. en folklig form av kägelspel. Men föga får vi veta hur livet i ett lantushåll tedde sig i sina materiella omsorger. Billing hade tydligen inte sinne eller minne för vardagsnära ting, i varje fall skriver han mycket litet härom. En enstaka notis är att i vardagsförmaket stod om vintern 4 à 5 spinnrockar, vid vilka modern och systrarna satt och spann. Men det är annars människorna som främst intresserar honom.

Han beskriver och karakteriserar umgänges-vänner, lärare och studentkamrater, kollegerna vid läroverket och universitet i Lund, prästerna i båda stiftet, biskopskollegerna och deltagarna i

kyrkomötena etc. Billing deltog i samtliga kyrkomöten 1878—1920. Han blev ledamot av riksdagens första kammare 1888 och bevistade inalles tjugosex riksdagar och var också verksam som stadsfullmäktige och landstingsman. Det var följaktligen ett mycket stort antal mer eller mindre offentliga personer han närmare lärde känna. Att personregistren i vardera delen av Levnadsminnena upptager c:a 300 namn ger en antydning härom liksom om den möda utgivaren haft för den kompletterande kommentaren. Även boktekniskt är denna förebildligt anordnad, ändamålsenlig utan att i onödan störa läsningen.

Billings verksamhet som politisk ledargestalt inföll huvudsakligen under tiden som biskop i Lund. Tyngdpunkten i den nu utkomna delen ligger sålunda i skildringen av den politiska händelseutvecklingen och av de i denna medagerande. Personskildringarna är följaktligen här koncentrerade till regering och riksdag, vartill också kommer kungahuset och Svenska akademien. Billing var överhovpredikant och en följd av detta ämbete var att det tillkom honom att viga prins Wilhelm och prinsessan Maria. Den ryska resan har gett anledning till en roande beskrivning, som i sin detaljrika miljöskildring är unik i boken.

År 1900 blev Billing invald i Svenska akademien, där han efterträdde Anton Niklas Sundberg. Att bli dennes efterträdare som ärkebiskop vägrade han dock liksom han avstod från samma befattning 1914.

Att som Billing på löpande band betygsätta vänner och arbetskamrater kan synas övermaga. Det sker heller inte okritiskt men dock övervägande välvilligt med mer framhållande av positiva än negativa drag. Han omtalar noga all visad vänlighet, som han tydligen högt uppskattar i kontrast till att han förklarar sig vara helt känslös för utskällningar i vänsterpressen. Han uttalar sig sympatiskt blygsamt om sitt eget arbete, säger sig i riksdagen ha bidragit till att vidmakthålla ett vänligt och gott humör. Hans personbeskrivningar är gjorda i något av samma anda.

Billing fick tidigt en stark ställning som konservativ riksdagsman och medlem av partiets förtroenderåd. 1912 blev han de sammanslagna högerpartiernas ordförande. Framst kom hans inflytande till synes i utskottsarbetet. Han förenade myndighet med kompromissvilja, var praktisk och handlingskraftig i att snabbt få fram resultat. De konservativa regeringarna hade i ho-

nom en stor tillgång i statsutskott och riksdag. Själv skriver han blygsamt, att han brukade kalla sig den Lindmanska regeringens stadsbud. Men indirekt framgår, att hans betydelse var en helt annan än ett stadsbuds. Det gäller särskilt för sådana kristillfällen som unions- och bondetågskriserna 1905 och 1914 och regeringskrisen 1917, då han till sin stora förskräckelse erbjöds att bli statsminister.

Från vänsterhåll ansågs Billing vara ärkeraktionär. För honom själv innebar socialdemokratien enbart "upplösningssträfvanden i religiöst och politiskt afseende". Redan som ung student hade han 1865 verksamt bidragit till att Lunds studentkår inte ville fira ständsriksdagens avskaffande. Och ännu 1907 kunde han beklaga att första kammarledamöterna skulle få arvode och ökad valbarhet. Med anledning av några fördrag i Folkets hus i Stockholm i befolkningsfrågan och om barnbegränsning genomdrev Billing enligt egen utsago tillkomsten av 1910 års dubösa preventivlag. Det var samma inställning som tidigare föranlett Billing att som prokansler föga insiktsfullt vägra ge Knut Wiksell förord till professuren i nationalekonomi i Lund.

Men själv antyder Billing, att han stod på högersidans vänsterkant. I början av sin politiska bana uppfattades han rentav vara osäker som partiman och omtalar också, att han även i allvarliga partifrågor kunde opponera mot partiet.¹ Redan 1893 väckte han motion om allmän rösträtt om också med den taktiska baktanken, att

¹ Bakgrunden till Gottfrid Billings till synes något dubbelbottnade politiska inställning har tillfullo klarlagts av Hilding Pleijel i uppsatsen Gottfrid Billings samhällssyn (Nordisk teologi, festskrift t. Ragnar Bring 1955). Härom ger Levnadsminnena inget besked, men Pleijel har istället anlitat riksdagsprotokoll och prästmöteshandlingar. Han anför bl. a. Billings motivering under sin första riksdag för bifall till statsanslag till föreläsningskurser för arbetsklassen liksom hans programtal 1891 för försäkring för olycksfall i arbete, vilket i konservativa kretsar förskaffade Billing beteckningen "den röde biskopen". Billing bekämpade socialdemokratien främst på grund av dess antikyrlighet som han menade var samhällsupplösande. Men samtidigt ville han måna om arbetarna. Den gemensamma nämnaren finner Pleijel i att Billing i sin uppfattning om kyrka, kung och arbete medvetet eller omedvetet var beroende av Hustavläns gamla treståndslära om kyrkoståndet, det politiska ståndet och hushållsståndet.

en reform genomförd av de konservativa lättare skulle säkra behövliga garantier. I unionsfrågan tillhörde han inte "storsvenskarna" på högernsida, även om han i Minnena yttrar missnöje över sättet för upplösningen. Både beträffande unionsfrågan och Gustav V:s borggårdstal 1914 gör dock Billing flera oförblommerade uttalanden om den konstitutionella monarkin. Han höll på monarkens höghet och roll, vilket också är förklaringen till hans okritiska beundran för den likasinnade drottning Viktoria.

Gottfrid Billings Levnadsminnen handlar alltså i denna senare nu utkomna del främst om riksdagar, kyrkomöten och politik. Men det är inte om själva sakfrågorna och deras bakgrund Billing berättar, inte ens om själva beslutsprocessen men desto mer om beslutsfattarna. Hans levnadsminnen är därigenom en viktig källskrift för personkännedom kring ett betydelsefullt skede i vårt lands historia. De har samtidigt också blivit en högst underhållande läsning.

Sigfrid Svensson

Jan Raihle & Sten Rentzhog: Hus att vårda. Byggnadskultur i Jämtland och Härjedalen. Utg. av Jämtlands läns museum. Östersund 1975. 83 s., ill.

Byggnadskulturens regionala särprägel är något som etnologer och museer dokumenterat sedan Hazelius tid, sedan länge också med en inriktning till det som varit dömt att försvinna. Under 1970-talet har nyinflyttning i gamla torp och gårdar aktualiserat förmedling av kunskaper om vår byggnadskultur av mera konsumentupplysande karaktär. Museerna har successivt konfronterats med ett nytt problem, nämligen att lättfattligt informera nyblivna husägare om vad regional/lokal och tidstypisk särprägel betecknar. Ofta saknar den nye husägaren förankring i bygdens tradition och är därmed strandsatt inte bara vad det gäller byggnadstyper utan också i fråga om byggnadsteknik, material och färgsättning.

En riktigt disponerad konsumentupplysning i byggnadsvård bör därför innehålla både ett historiskt avsnitt såväl som ett parti med råd och rön vid renovering. Exakt på det sättet har Raihle & Rentzhog disponerat skriften *Hus att vårda* med ett kapitel betitlat *Hus med historia* och med ett andra under rubriken *Ombyggnad*. Trots

att vi befinner oss i timmerland, framhäver författarna betydelsen av att bebyggelse från det sena 1800-talet och det tidiga 1900-talet får behålla sin tidsatmosfär i form av panel och smickarglädje. Jag tycker inte det kan formuleras bättre än vad förf. gör på s. 31: "När man då bygger om ska man vara rädd om årsringarna. Det får inte vara så att ombyggnaden raderar ut spåren av att folk tidigare bott i huset, utan målet bör vara att lägga en årsring till de tidigare."

Med denna varma rekommendation av skriften till inte bara norrlänningar utan alla och envar som tar om hand ett gammalt hus, kunde nog vara sagt. Några kommentarer och utvecklingar anser jag ändå vara på sin plats.

I det historiska avsnittet omnämnes gjuthus dvs. hus, framför allt ladugårdar, med formgjutna murar av kalk och gråsten, som under 1800-talets andra hälft blir ganska vanliga i Jämtland. Detta har Raihle mera ingående redogjort för i en uppsats i Jämtens 1974, där han också riktigt konstaterar att Anton von Swab bedrev experiment med gjuthus i Falun redan på 1700-talet. Ur forskningssynpunkt kan det emellertid vara intressant att notera att dylika gjuthus, även till bostäder, uppfördes under 1800-talets slut i fiskelägena längs Skånes Östersjökust. När det gäller gårdars och odlingars läge i landskapet, kan den topografiska betydelsen inte nog framhävas. Att läget ofta motiveras av mikroklimatiska förhållanden kan man gissa men tyvärr ännu inte leda i bevis.

I kapitlet *Ombyggnad* sägs många kloka saker och ska man sammanfatta resonemanget kärnfullt, så blir det: Skynda långsamt och Sparsamhet är en dygd. Vad man gärna vill instämma i med eftertryck är varningen för nya, alltför oprövade material. Att diffusionstäta material som cement och plastfärg obönhörligen vållar fuktskador, ut- som invändigt, i äldre ej grundisolerade hus, kan inte poängteras nog många gånger. Det finns inget underhållsfritt fasadmateriäl, vad än reklamen och heminredningstidskrifterna försöker förleda oss att tro.

Om vi går från grund till nock, så instämmer jag helt i synpunkten att undvika perfektionism, dvs. att missbruka vattenpasset i gamla hus. Där emot förstår jag inte författarnas resonemang, när de på s. 39 knacker bort pågjutning av betong ovan grunden och som alternativ till ny lagning med timmer föreslår att de rötskadade partierna av väggen ersätts "med en hög grund av

sten eller eventuellt med murverk av betongsten eller lecablock". En åtgärd som den senare förändrar väl om något husets karaktär. Om äldre taktäckning får jag lära mig i mitt tycke minst sagt förvånande ting, nämligen att halm, om än undantagsvis, använts i Jämtland på 1700-talet. Ved- bräd- och torvtak har gammal tradition medan taktegel har introducerats förhållandevis sent — tjärpappstak omnämnes inte. I vilket fall måste plåttak vara det enda realistiska alternativet som substitut för äldre material, bortsett från taktegel som självklart skall återanvändas om takstolen klarar belastningen. När det gäller husets behov av stuprör, skulle jag vilja vara något mindre restriktiv än förf. Vattenavrinning kan faktiskt inte ordnas på något bättre sätt än genom stuprör av galvad plåt — att färgsätta dessa nya vertikaler är däremot en delikat fråga. Om fönstersnickerier och dörrar redogöres ingående, de senare ger ju oftast en byggnad signatur i tid och rum och bör respekteras därefter.

I ett tredje kapitel, Att bo i gammalt hus, kommenteras ingående vad man har att iakttaga när man renoverar och bygger om invändigt. Detta avsnitt såväl som de båda övriga är synnerligen väl illustrerade med en fin avvägning mellan foto och instruktiva teckningar.

Ska nu något negativt sägas om denna för alla andra läns museer föredömliga skrift, lägligt publicerad under byggnadsårdsåret 1975, är det följande. Författarna har under sin grundliga husesyn inte kommit ovan taknocken — om skorstenar hittar jag inga synpunkter. Det bedömer jag som en allvarlig brist, eftersom just skorstenen inte är en nödvändighet i ett äldre, nyrenoverat hus, om el-värme installeras. För husets karaktär är dock skorstenen oundgänglig och den har sin särpräglade utformning. I Jämtland/Härjedalen är detta kanske inget problem för närvarande men var så säker det kommer. I Skåne finns det många välrestaurerade hus men utan skorsten eller med en utformning av denna som vittnar om missriktad konstnärlig ambition.

Jag har den bestämda övertygelsen att Hus att värda snart kommer i en andra upplaga och då bör den som kronan på verket ha en genomarbetad kommentar till skorstenar i Jämtland och Härjedalen.

Tommy Puktörne

Sven B. F. Jansson: Närkes runinskrifter granskade och tolkade (= Sveriges runinskrifter utg. av K. Vitt. Hist. o. Ant. Akademien 14:1). Stockholm 1975. XXIII + 117 s., ill., 20 pl. 4:o.

Våra runinskrifter är självfallet i första hand att betrakta som språkliga dokument, ägnade att ge oss en föreställning om svenskt tungomål under tider, från vilka inga andra inhemska källor har blivit bevarade. Genom sin ofta konstnärliga utformning ger runstenarna också en inblick i en formvärld, som om de inte funnits skulle ha blivit fördold för oss, i det att den får antas eljest främst ha varit bunden till förgängligt material. Genom skarpsinnig analys har runinskrifterna dessutom kunnat avlockas viktig om också fragmentarisk kunskap om historiska förhållanden och understundom även om forntida tro och sed.

Runinskrifterna kan emellertid ägnas uppmärksamhet på ännu en annan nivå, nämligen den ställning de intagit i forskningens historia, i folkets medvetande och i skönlitterär och konstnärlig tradition. När förre riksantikvarien Sven B.F. Jansson nu i en magnifik volym utgivit Närkes runinskrifter som en del i det stora svenska runverket, har han uppmärksammat även de senast antydda synpunkterna. Det kan väl sägas, att de flesta av de här behandlade inskrifterna inte ger språkmanen så mycket ny kunskap, inte heller att de stenar och andra föremål, på vilka de ristats, är av särskilt framträdande konstnärligt värde. Däremot bjudes här på ett rikt material, som mångsidigt belyser det sätt, på vilket inskrifterna blivit betraktade och behandlade under senare århundraden. På så vis har arbetet blivit mycket givande även ur allmänt kulturhistorisk synpunkt.

1600-talets antikvarier betraktade runkunska-pen som quinta essentia inom sitt forskningsområde och det finns därför i deras samlingar ett rikt material både i ord och bild att ösa ur, även för en enstaka provins som Närke. Märkligt är att detta intresse inte tycks ha varit begränsat till de professionella lärda. Som här visas har sergeanten vid livkompaniet av Närke-Värmlands regemente Lars Mårtensson redan före 1640 ägnat sig åt att rita av runstenar i Glanshammar. Lekmannaintresset satte i hög grad sin prägel även på 1800-talets runforskning. Man får i Janssons bok många erinringar härom och samtidigt åtskilligt nytt material till belysning av de

starka motsättningarna som rådde mellan kraftfulla och egensinniga personer som Bror Emil Hildebrand, Nils Gabriel Djurklou, Richard Dybeck, Herman Hofberg och andra.

Ännu inte förklarad är det anmärkningsvärda förhållandet, att runstenar i så stor utsträckning som skedde tydligen redan under medeltiden blev inmurade i kyrkorna. Om runskriftens starka ställning i folkmedvetandet vittnar också de inskrifter utan mening som i några fall inristats som dekorations-element t. ex. på den tidigt medeltida dopfunten från Rinkaby kyrka. Bland de mest fängslande enskilda föremålen i boken är den från 1200-talet härrörande guldringen från Väla i Viby socken, vars inskrift nu fått sin slutgiltiga tolkning: "Välsignad må den vara som mig bär". Boken ger många andra exempel på vad en korrekt läsning av inskrifterna och en minutösa källkritisk granskning betyder.

Det är över huvud taget en stor arbetsinsats

som ligger bakom sammanförandet och sovringen av dessa hundratals och tusentals detaljuppgifter. Framställningen bär vittne om en överväldigande lärdom och akribi. Alla poänger är också väl tillvaratagna. Vi får reda på att Johannes Bureus vid övernattnings i Via i Tysslinge socken den 26 januari 1626 glömde kvar sitt medförda lakan. Och vi kan läsa om, hur den mäktige direktören och sedermera riksdagsmannen Adolf Lindgren fick avslag på sin begäran i maj 1914 att få flytta Närkes vackraste runsten från Nasta i Rinkaby till parkanläggningen framför Centralpalatset i Örebro, där den av honom skänkta fontänen "Befriaren" skulle uppställas. Inte utan vällust analyserar författaren sina föregångares onöjaktigheter och lösa spekulationer. Allt detta har långa stycken gjort boken om Närkes runinskrifter till en roande och spännande läsning.

Gösta Berg

KORTA BOKNOTISER

Lena Börjeson: Mitt livs lapptäcke. Proprius. Stockholm 1974. 191 s. + 16 pl.

Lena Börjeson är född 1879 och dotter till bildhuggaren John Börjeson. Hon utgav 1957 den memoarbok som nu utkommit i ny upplaga. Mitt livs lapptäcke har som underrubrik Ett liv bland konstnärer i sekelskiftets Stockholm, i Paris och på Fjällgatan. Den inledande skildringen av föräldrahemmet, dess stora umgängeskrets, livet i huvudstaden och på sommarstället i skärgården är — sett som kulturhistoria — bokens värdefullaste avsnitt. Personskildringarna är i övrigt många. Redan i andra kapitlet tecknar förf. en kärleksfull bild av Erik Axel Karlfeldt och i slutet av boken på liknande sätt av en annan nära vän, Albert Engström. Ett särskilt kapitel har också ägnats Bertil Lybeck, men miljön är här Paris. Själv var Lena Börjeson målare och skulptör och hade mod att under första världskriget bosätta sig i Paris. Här fick hon erfara en storstad i krig: brist på kol, ont om mat, enstaka flyganfall men till synes dock mer genomlevbart än man skulle tro. Förf. skonades emellertid inte från den stora krigstragiken: hennes trolovade, en ung svensk konstnär, stupade som frivillig sista krigsåret.

För att skingra sorgen och efter freden började Lena Börjeson i Paris sitt livs stora äventyr: skapandet av Maison Watteau, en blandning av fri akademi, konsthandel och utställningslokal, där

även Nordiska museet hade en utställning. Den omtalas inte närmare, men visade svensk folkdans och var anordnad av Ernst Klein. Därmed var förknippad en toklustig episod som hade passat bra in med vad förf. i övrigt berättar i sin bok. Klein hade fått med sig affischer från Skansen, men en förväxling hade skett, så när han högtidligt skulle rulla upp dem för vår envoyé i Paris Albert Ehrensverd fick denne med blandade känslor beskåda något av Skansens djur istället för folkdansande ungdom.

Nära halva memoarboken är ägnad fest och vardag i Maison Watteau och konstnärsvännerna som möttes där. Företaget hade startats på ekonomiskt lösa boliner men med så mycket större konstnärsentusiasm. Avvecklingen blev snöplig. Vid skildringen av fiflet och bryskheten härvid från svensk sida blir förf:s annars så ljusa ton mörk och bitter. Lena Börjeson tvingades att efter tjugo år återvända till Stockholm. Hon hade dock turen att hamna hos Anna Lindhagen på Fjällgatan 34, i Sverige inget dåligt surrogat för Montparnasse och dess människor. Här har hon på åldrens dagar gjort sig känd för sina vackra julkrubbor.

Vill Lena Börjeson själv betrakta sitt liv som ett lapptäcke, så är det i varje fall ett täcke sammanfogat av färggranna trasor och i mönster som minst av allt är gjorda efter schablon. Hennes bok är väl värd att på nytt ha tagits fram till förnyad glädje och till kännedom om nu helt försvunna miljöer och sätt att leva.

S. S

Harald Åkerlund: Alnar och fot berättar om forntida bosättning i Väst- och Nordeuropa — och i Amerika — av folk från Främre Orienten. En metrologisk studie. Engl. summary. Förf:s förlag, Oskarsvägen 25, Lidingö. 1974. 128 s., ill. Pris kr 32:— + moms.

Arbetet ansluter till en forskningsriktning inom den historiska metrologien som W.M. Flinders Petrie, sedermera känd som den vetenskapliga arkeologiens grundläggare i Egypten, i ett ungdomsarbete gav namnet "induktiv" metrologi (Inductive metrology; or, the recovery of ancient measures from the monuments, London 1877). Att söka utröna vilka längdmått som har använts vid uppförandet av antika och medeltida byggnadsverk, vid planläggningen av megalitiska monument och andra fasta fornlämningar och vid utstakning av förhistoriska åkrar och tomter är forskningsuppgifter som har attraherat både lekt och lärd, medan andra ansett dem vara fåfäng möda. I första hand har man sökt bevis för hypotesen att sådana anläggningar inte har fått sina mått av en slump utan tack vare medveten tillämpning av ett fixerat måttssystem. Kan man antaga, att ett sådant existerat, har den kultur som frambringat anläggningarna i fråga fått en ny dimension, och finner man vid jämförande studier, att de framräknade modulerna är samma måttsenheter som man känner från andra håll, ger forskningsresultaten i andra hand viktiga bidrag till klarläggande av de kulturhistoriska sammanhangen.

Flinders Petrie underskrev ännu i sitt sista arbete på området, *Measures and weights* (1934), den kuriösa tesen att viktsystem sprids från folk till folk genom handeln men längdmåtten genom folkflyttningar. Distinktionen torde vara svår att upprätthålla. Och den moderna arkeologien och etnologien kännetecknas väl nu av en allmän skepsis inför folkvandringsteorien som enda förklaringsgrund för kulturparalleller som synes gå tillbaka till förhistorisk tid. Som framgår av titeln på Harald Åkerlunds arbete, är det dock denna idé som lockat förf. att gå vidare på Petrie's vägar — tyvärr utan att han tagit varning av dennes viktiga reservation (cit. av förf. s. 27), att plausibla historiska förutsättningar också måste föreligga för antagandet av ett kulturellt samband.

Men vad är att säga om själva metoden? Seriösa

forskare inom både byggnadsarkeologien och den historiska kulturgeografien har i vårt land och i Danmark utfört sådana "induktiva" modulbestämningar och använt mätresultaten antingen för att klarlägga kyrkorummets avsedda proportioner eller som dateringsmedel och som indicier på historiska sammanhang. Den tyska egyptologiens grundläggare Richard Lepsius hade före Petrie (*Die alt-ägyptische Elle*, Berlin 1866) underkänt metodens bärkraft och menat, att endast i kombination med vittnesbörd om de verkligen använda måttsenheterna (bevarade mättningsredskap och längdmåttlikare eller litterärt källmaterial) gäve monumentanalysen något annat än cirkelbevis — eftersom man utgick från ett antagande som för sin giltighet förutsatte det som skulle bevisas. Den unge Flinders Petrie var emellertid väl medveten om den induktiva metodens felkällor och sökte i sitt arbete visa, att det gick att undvika dem med anlitande av dåtida statistisk metodik. Den statistiska vetenskapen erbjuder ett århundrade senare mycket mer förfinade testmetoder för att eliminera mätfelen och slumpens inverkan, och kulturgeograferna av David Hannerbergs skola har icke varit sena att begagna sig av dem (se hans kompendium *Modulbestämningar*, Stockholm 1967). Om våra arkitekturhistoriker är medvetna om problematiken, brukar icke framgå av deras utredningar, fastän de understundom gör vissa reservationer för eventuella mätfel av olika slag (t. ex. Aage Roussell i *Acta Archaeologica* 1956), och detta gäller också förf. till föreliggande arbete. Svårigheterna att vinna säker kunskap om moduler kan illustreras av vikingatidsborgen Trelleborg på Själland, som utgrävdes och uppmättes 1934—42. Inberäknat Harald Åkerlunds tolkning finns det nu fyra sinsemellan avvikande uppfattningar om vilket längdmåttssystem som användes vid borgens planläggning. En annan illustration ger Solve Göransson, som i sin doktorsavhandling (1971) delar de öländska kyrkorna i två grupper: ur den enas planmått kan han deducera cubitus-alnen om 47 cm, som f. ö. också användes vid utsättning av planen till Eketorps borg på Öland; den andra gruppen ansåg han då uppvisa den s. k. grekiska foten om ca 33 cm som modul. I sitt bidrag om ölands-kyrkornas metrologi i Sveriges kyrkors häfte om Långlöts kyrka (1973) har han däremot kommit till den uppfattningen, att denna grekiska fot icke kan påvisas i ifrågavarande kyrkor.

S.O.J.

SVENSK KULTURHISTORIA

i böcker utgivna av Nordiska museet

- Blå välling — sur sill. Vällingklockor och vällingklocksramsor* av Mats Rehnberg. . . . . 24:—
- Vad skall vi göra med de blanka gevär? 15 kapitel ur soldaternas liv* av Mats Rehnberg. 32:—, inb. 38:—
- Bygd och yttervärld* av Sigfrid Svensson . . . . . 10:—
- Snickare, schatullmakare och ebe-nister i Stockholm* av Erik And-rén . . . . . hft 54:—, inb. 60:—
- Nils Månsson Mandelgren* av Åke Stavenow . . . . . 44:—
- Eskimo Marriage* av Rolf Kjell-ström . . . . . 65:—
- Folkdräkter* av Anna-Maja Nylén 60:—
- Kalmar. Karolinska borgarhus i sten* av Manne Hofrén . . . . . 44:—
- Hjälpreda vid kulturhistorisk bygg-nadsinventering* av Sander Rosén 10:—
- Herdar och husdjur* av Mátyás Szabó 34:—
- Studier i svenskt replageri* av Allan Nilson . . . . . 40:—
- Svensk Jugend* av Elisabet Stavenow-Hidemark 17:50
- Spelkort* av John Bernström . . . . . 7:—
- Bruksherrgårdar i Gästrikland* av Hans Beskow . . . . . 45:—
- Gunnar Olof Hyltén-Cavallius som etnolog* av Nils-Arvid Bringéus 20:—
- Oeconomia eller Hushållsbok för ungt adelsfolk* av Per Brahe, utg. och kommenterad av John Gran-lund och Gösta Holm . . . . . 68:—
- Villabebyggelse i Sverige 1900—1925* av Elisabet Stavenow-Hide-mark . . . . . 68:—
- Die Geschichte des schwedischen Pfluges* av Ragnar Jirlow . . . . . 38:—
- En Södergrabb växer upp* av Cyrus Wallén 11:90
- Klackarna i taket. Om halling och jössehäradspolska* av Mats Rehn-berg . . . . . 7:—
- Smycken i svensk ägo* . . . . . 24:—
- Skansens örtagård/Skansens herb-gården* av Gösta Berg och Lisa Bauer . . . . . 12:—
- Från mjölk till ost. Drag ur den äld-re mjölkhushållningen i Sverige* av Gustav Ränk . . . . . 34:—
- Gårdiner och gardinupsättningar. En kulturhistorisk studie* av Gun-nel Hazelius-Berg 12:50
- Generationsväxlingen inom roman-tikens klassicism* av Sten Lund-wall . . . . . 40:—
- Alberget och Oakhill på Djurgården* av Martin Olsson . . . . . 62:—
- Kring en lotsgårds historia* av Ragnar Wirsén . . . . . 34:—
- Ljusen på gravarna* av Mats Rehn-berg . . . . . 48:—
- Gubbhyllan* av Per Anders Fogel-ström och Arne Björnstad . . . . . 20:—
- Övergången från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken* av Filip Hultblad . . . . . 60:—, inb. 75:—
- Hovmålaren Carl Fredrik Torsse-lius tapetmålarkonst* redigerad av Sigurd Wallin . . . . . 35:—
- Äldre svenska spannmålsmått* av Nils Sahlgren . . . . . 38:—
- Tapeter 1500—1900 i Nordiska mu-seet* av Sigurd Wallin . . . . . 11:—
- Bakom polisens kulisser* av Gustaf Adolf Blomberg . . . . . 9:—

Priser exkl. moms

POCKETSERIEN NORMUS

från

Nordiska museet

BAKOM POLISENS KULISSER

av Gustaf Adolf Blomberg

Pris 9: —

BYGD OCH YTTERVÄRLD

Studier över förhållandet mellan nyheter och tradition

av Sigfrid Svensson

Pris 10: —

EN SÖDERGRABB VÄXER UPP

av Cyrus Wallén

Pris 11: 90

I SÅGVERKSRÖRELSENS TJÄNST

av Tage Hedborg

Pris 15: —

SVENSK FOLKBILDNING – SOM JAG UPPLEVT DEN

bl. a. grundskolans framväxt

av Carl Holm

Pris 12: 50

Priserna exkl. moms.

Genom bokhandeln eller direkt från Nordiska museet,
Bokförmedlingen, 115 21 Stockholm. Tel 08/63 05 00.